

ang Lind
1919 + 21-1-1995
Ester Lind
8-12-1917 + 20-1-2005

Kirkegårdskultur 2015-16

Kirkegårdskultur

2015-16

Formand: Elof Westergaard
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 75 42 18 00, mobil 24 76 70 40
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66 - Mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk

Kasserer,
ekspedition
og webmaster Jens Dejgaard Jensen
Silkeborg Kirkegårde og Krematorium
Vestergade 100
8600 Silkeborg
Tlf. 86 82 02 44 (ma.-fr. 9-15)
post@kirkegaardskultur.dk

Sekretær: Karin Kryger
Hvidørevej 35
2930 Klampenborg
Tlf. 39 64 40 36
ketskryger@mail.tele.dk

Redaktion: Karin Kryger
Mette Fauerskov
Stine Helweg
Anne Kjærsgaard
Elof Westergaard
Hans Mikkelsen

Tryk/Layout: PrinvoVejle / Jelling Bogtrykkeri AS

ISSN 0907-8541

Forsidemotiv: Gudhjem Kirkegård
Foto: Karin Kryger

Artiklerne i *Kirkegaardskultur* gengiver forfatternes egne meninger og holdninger og er ikke nødvendigvis udtryk for bestyrelsens eller redaktionens.

Indholdsfortegnelse

Forord	4
Formandens beretning <i>Biskop Elof Westergaard</i>	6
Kirkegården som en seng <i>Biskop Elof Westergaard og kirkegårdsconsulent Mette Faurskov</i>	9
Grøfter, tjørn og æbletræer <i>Mag.art. Karin Kryger</i>	17
Træer på kirkegården <i>Landskabsarkitekt Henning Looft</i>	36
Bornholmske granitter <i>Sten- og billedhugger Steen Jensen</i>	51
Niels Hansen Jacobsens grav- og mindesten <i>Kunsthistoriker, museumsinspektør Jeannette Trefzer</i>	58
Kirkegården i en omstillingstid <i>Kirkegårdsconsulent Mogens Bjørn Andersen</i>	72
Gud være lovet <i>Provst Hasse Neldeberg Jørgensen</i>	82
Den digitale kirkegårds kultur <i>Cand. polyt. Digital Design og ph.d.-studerende Jakob Borrits Sabra</i>	88
Gravarealet som landskabsarkitektur <i>Ph.d. Rannveig Søndergaard Holm</i>	106
Generalforsamling 2015 <i>Foreningen for Kirkegårds kultur</i>	120
Glimt fra årsmødet <i>Mag.art. Karin Kryger</i>	122
Foreningen for Kirkegårds kultur	124
Bestyrelsen pr. november 2015	126

Forord

Vi oplevede i år noget så unikt, som at en af landets kirkegårde blev optaget på UNESCOs verdensarvsliste. Gudsageren i Christiansfeld blev nemlig ligesom den øvrige gamle brødremenighedsby anset for at være et sted med "enestående betydning". Hver eneste af landets kirkegårde har dog - også uden en sådan fin blåstempling - en ditto enestående betydning for den enkelte, hvis kære ligger begravet netop dér. Alene derfor er der al mulig grund til at værne om alle vore kirkegårde og passe rigtig godt på dem. Og selv om det ikke er af samme dimensioner som UNESCO-verdensarv, så bærer alle vore kirkegårde på kulturskabte værdier, der som arvegods skal leveres videre til dem, der kommer efter os. Det arbejder vi for i *Foreningen for Kirkegårdskultur*, og det er der god grund til, for det er desværre ikke lige indlysende for alle, når andre planer kommer på tværs. I år oplevede vi således også, at Aarhus Kommune søger at gennemføre en fjernelse af institutionskirkegården ved det gamle Psykiatriske Hospital i Risskov. Formålet er at gøre plads til en byggegrund, hvilket vi i foreningen naturligvis har protesteret imod.

I *Foreningen for Kirkegårdskultur* mener vi dog ikke, at sikringen af kulturværdierne betyder, at tiden på kirkegårdene skal sættes i stå, for det er en levende kulturarv, vi har med at gøre. Kirkegårdene må hele tiden tilpasses tidens samfundsforhold, og de må for de nulevende opleves som et givende og værdigt sted. Hvordan denne balancegang mellem sikring af overleverede kulturværdier og fremtidsrettet udvikling opnås kræver konstant opmærksomhed og omtanke. For som mange artiklerne i dette årsskrift gør opmærksom på, så har kirkegården og dens elementer mange historiske lag, samtidig med at kirkegården også udfylder mange forskellige roller for mange forskellige brugergrupper. Vi håber derfor, at dette årsskrift vil være med til at fremme refleksion og diskussion om, hvilke lag der findes, hvilke der skal sløjfes, bevares, fremhæves eller føjes til og for hvis skyld.

Heldigvis er der meget godt og arbejde med på danske kirkegårde, fordi der i mange år har været fokus på kulturværdierne. Men i disse år er der særlig grund til at være opmærk-

som på dem, fordi kirkegårdene er under økonomisk pres. Det skyldes faldende kirkeskatter på grund af udmelding fra Folkekirken, andre steder er problemet fraflytning og endelig i stigende grad det faktum, at færre grave fornyes efter fredningsperiodens udløb. Men det største pres udøves dog af selve den økonomiske tankegangs dominans, for det betyder, at enhver diskussion om værdier kommer til at handle om pengemæssige værdier under parolen "pengene skal findes først". Det er selvfølgelig vigtigt, at kassen stemmer, men det må ikke hindre os i at have de vigtige diskussioner om de langsigtede visioner for kirkegårdene.

I september afholdt Foreningen for Kirkegårdskultur et seminar på Fjeldsted Skovkro med titlen *Døden Haver og Dødens Sten*. Vi planlægger at bringe en del af oplæggene omarbejdet til artikler i årsskriftet næste år.

I år omhandler artiklerne emner omkring såvel de fysiske kirkegårde, som de "kirkegårde" eller mindsteder, der opererer i den digitale verden.

Formanden Elof Westergaard har omarbejdet sin formandsberetning til en artikel og har sammen med næstformanden Mette Fauerskov skrevet om kirkegården som en seng. Karin Kryger har overvejelser om, hvorledes den middelalderlige kirkegård har fremstået, et emne hun i øvrigt også bidrog med til seminaret på Fjeldskov Kro. Landskabsarkitekt Henning Looft beskriver, hvorledes kirkegårdens træer på flere måder har betydning, som markører i landskabet, som erindring og for kirkegårdens trivsel og miljø.

Med udgangspunkt i sit oplæg til årsmødet på Bornholm fortæller sten- og billedhugger Steen Jensen om de forskellige typer af bornholmsk granit og dens brug. Museumsinspektør Jeanette Trefzer beretter i sin artikel om Niels Hansen Jacobsens grav- og mindesten og demonstrerer, hvorledes kunst og godt håndværk er ligeværdige følgesvende. Mogens Bjørn Andersen lægger i sin artikel op til en debat om landsbykirkegårdene og deres bevaringsværdier i en omstillingstid.

Provst Hasse Neldeberg Jørgensen filosoferer over opstandelsessymboler på kirkegården, og ph.d.-studerende Jakob Borrits Sabra tager os med ud på den digitale kirkegård og viser, hvorledes den digitale verden opererer såvel i cyberspace som på den fysiske kirkegård. Endelig gives et uddrag af ph.d. Rannveig Søndergaard Holms ph.d.-afhandling om gravarealet som landskabsarkitektur.

Redaktionen håber, at årsskriftet vil være til såvel gavn som fornøjelse for vore læsere.

Formandens beretning¹

Al kirkegårdskultur bygger på en bredere forståelse af mennesket end den, at mennesket kun er et stykke biologi, som formulder.

Af Elof Westergaard

Biskop og formand for Foreningen for Kirkegårdskultur

Kirkegården skal også altid være ren og ordentlig. Der skal hverken være hyldebuske eller nælder, græsset må kun gå op til ankelen. Det skal være smukt, jævnt, langt græs, som kirkevægerne slår to eller tre gange om sommeren, så godtfolk kan komme til deres forældres grave...

Sørg derfor også for, at den seng, som I skal ligge den længste tid i, altid er rent og smukt indhegnet med en kirkegårdsmur med riste, låge og porte, og hvad der ellers hører til, så man kan sige, at I holder kirken dejlig, ryddet og pyntet inde og ude.

Disse ord er fra Peder Palladius' *En Visitatsbog*. Mange af os, som har arbejdet med kirkegårdsområdet i mange år, er stødt på disse ord før. De udgør en form for grundtekst for vores kirkegårdskultur.

Peder Palladius (1503-1560) var Sjællands første lutherske biskop, og visitatsbogen er hans formaninger til menighederne og kirkerne om, hvordan de skal gebærde sig i den ny situation efter reformationens indførelse i Danmark. *Palladius Visitatsbog* giver anvisninger på, hvordan man lokalt fremover skal tage vare på kirke og kirkegård.

Den lutherske-evangeliske kirke havde gjort op med meget af det gamle fra katolsk tid, men der var også en orden i det nye, og det er denne orden, som Palladius helt konkret, pragmatisk og praktisk formaner menigheden om gyldigheden af og giver dem anvisninger på.

Selv om det er næsten 500 år siden, Palladius skrev sin visitatsbog, så er der fortsat meget at hente i hans grundsyn,

også hvad også angår kirkegårds-kulturen. Vi skal værne om vores kirkegårde.

Kirkegården er et sted, som vi skal tage vare på og drage omsorg for, pleje på bedste vis. For her begraver vi vores døde. Kirkegårde er at betragte som den seng, vi skal ligge længst i, hvad enten det er støv i en urne, vi har begravet, eller en krop i en kiste, som lægges i jorden, så er der ikke kun tale om affaldsprodukter, som det er ligegyldigt, hvad vi gør med. Kirkegårds-kultur er at tage ansvar for og drage omsorg for, at den døde begravnes på en ordentlig måde, og at det sker i respekt for, at den døde var et levende menneske.

Det er ikke sikkert, at der er så mange, som i dag opfatter kirkegården som en seng, men nogle taler dog stadig om kirkegården som det sidste hvilested. Hvilke billeder og metaforer vi end kan og vil bruge om kirkegården, så ligger det imidlertid som et grundsyn i *Foreningen for Kirkegårds-kultur*, at vi insisterer på en bredere forståelse af mennesket end den, at mennesket kun er et stykke biologi, som formulder.

Kirkegården er et andet og anderledes sted, men ikke udelukkende fordi vi dér begraver vores døde og dermed får stedfæstet den døde. Kirkegården er også et andet sted, fordi kirkegården giver rum og plads til, at en erindring om afdøde kan holdes levende. Er vi uden for kirkegårds-diget i hast i gang med den nye dags opgaver, så er kirkegården stedet, hvor vi møder det, vi kom fra, og det som vi blev til af. Længst afdøde familiemedlemmer, venner, naboer og folk ligger på kirkegården. Mennesker, vi har delt tid sammen med, og de, som har været med til at præge os. Kirkegården er, for så vidt vi netop dér får vækket vores erindring, et levende sted.

Mange forhold vanskeliggør imidlertid dette aspekt i dag. Viste gravminderne i en periode, hvem vi var, med titler og vers, og blev det bærende udtryk siden, at i døden er vi alle lige, så er det i dag snarere, at i døden er vi alle glemte og væk.

Vi lever i en kultur præget af acceleration og hast, og her kan kirkegården forekomme at være et temmelig ubekvemt sted, hvor vi bliver mindet om noget, vi helst ikke vil mindes om. Havet og skoven spejler som begravelsessted måske bedre tidsepokens idealer.

Men det er imidlertid vigtigt at insistere på kirkegårdens betydning og i den forbindelse fortsat arbejde for og arbejde med dette hegnete område, som kirkegården er. Dette steds særpræg af en blanding af natur og kultur. Kirkegården er et vigtigt pauserum, mere end et sort hul i byrummet, det er nemlig et levende sted, hvor vi fortsat kan blive mindet om såvel vores vilkår som mennesker og om, hvordan vi bliver til ved at dele livet med hinanden.

Kirkegården skal også altid være ren og ordentlig. Der skal hverken være hyldebuske eller nælder, græsset må kun gå op til ankelen,

skrev Peder Palladius i 1540'erne.

Af mange grunde er der i dag brug for flere og mere ekstensivt drevne kirkegårde. De flere urnebegravelser med deraf følgende brug for et mindsket gravstedsareal, den øgede bevilgning på kirkegårdsdriftens økonomi og et ændret natursyn fremmer et sådant behov.

Peder Palladius' ord kan derfor godt gå hen og have en fremtid for sig flere steder i landet. Jeg tænker her på hans vurdering af, hvad det vil sige, at kirkegården er ren og ordentlig, hans krav til plejeniveauet, at græsset "kun" må gå op til ankelen. Den græsklædte kirkegård, hvis græsarealer kun skal slås et par gange om sommeren, har en fremtid for sig.

Jeg tror ikke, vi kommer uden om, at vi vil se flere kirkegårde, som vil få et større præg af græstæppe, klitlandskab eller hede. Hvis valget står mellem at lukke en kirkegård eller at gøre den økonomisk mindre dyr, så vil jeg personligt altid gå efter den sidste løsning. Jeg bryder mig ikke om tanken om at lukke en kirkegård, og da slet ikke så længe nogen i et lille sogn eller på et sted har et ønske om at blive begravet på den pågældende kirkegård. Jeg finder det heller ikke nødvendigt, såfremt menighedsråd og kirkegårdsbestyrelse i stedet arbejder med en mere ekstensiv form for drift. Der er således alle gode grunde til at give vores kirkegårde et endnu større naturpræg. Dog uden at man glemmer eller giver køb på det nødvendige samspil mellem natur og kultur, som er så karakteristisk for de danske kirkegårde.

Noter

- 1 Uddrag af formandens beretning holdt på generalforsamlingen i forbindelse med årsmødet på Bornholm.

Kirkegården som en seng

Af Elof Westergaard

Biskop over Ribe Stift

Mette Fauerskov

Kirkegårdsconsulent i Ribe Stift, Møller & Fauerskov Landskabsarkitekter

I årsberetningen refererer Elof Westergaard til det knap 500 år gamle udsagn fra biskop Peder Palladius om, at man skal sørge for, at kirkegården som *den seng du skal ligge længst i, altid er smukt indhegnet...* og *Det skal være smukt, jævnt, langt græs, som kirkevægerne slår to eller tre gange om sommeren.*

Udsagnet står også i dag som et forbillede for udviklingen af kirkegårdskulturen, der som al levende kultur til stadighed må tilpasse sig de ydre samfundsmæssige omstændigheder og samtidig bærer mange betydningslag, der synes uberørte af tid. Palladius' sammenligning af kirkegården med en seng (den seng, man sover længst i) er stadig relevant, og de, der arbejder med kirkegårdskultur, kan efter vores opfattelse med fordel have dette billede for øje.

Kirkegårdens hegn

Hvis kirkegården er en seng, er den et sted, hvor man kan forvente ro og ingen hast. Her har vi sat træskoene. Hestene står udenfor. Cyklisten cykler videre. Her er ro. Både den beskyttelse, som kirkegårdens hegn giver, og den visuelle harmoni har betydning for, at vi levende kan finde denne ro og være uforstyrrede tilstede.

Hestene står uden for Husby Kirkegård. Skulptur af Sigrid Lütken.
Foto: Mette Fauerskov.

Det kirkelige anlæg rejser sig markant i forhold til det omgivende landskab, også når træerne er løvklædte, og man kun kan ane kirkebygningen. Knebel Kirkegård, Syddjurs Provsti. Foto: Mette Fauerskov.

Kirkegårdens hegn understøtter tanken om forskellen mellem "det derude" og "det derinde", og hækken, stendiget, muren og træerne markerer dermed kirkegården som et "anderledes rum". Hegningen tydeliggør den helt konkrete, fysiske afgrænsning, og selv om der findes mange forskellige typer af kirkegårdshegning, har den almindeligvis et så utvetydigt udtryk, at der ikke efterlades tvivl om, at det er en kirkegård, der er på den anden side. Og det uanset om man kan se en kirkebygning eller ej. Når kirkegårdens hegn fungerer bedst, udgør det samtidig et tydeligt og rumdannende element, som set indefra danner en tryk ramme omkring os som mennesker.

Hyllested Ny Kirkegård, Syddjurs Provsti. Den hvide mur signalerer tydeligt, at her er en kirkegård. Foto: Mette Fauerskov.

Et helt klassisk eksempel herpå er de mange højt- og fritliggende kirker, som er omgivet af traditionelle stendiger og en krans af træer. Som på Knebel Kirkegård, hvor kirken, diget og træerne danner en sammenhængende og let genkendelig helhed, der med sin storhed og frodighed danner en fortættet oase i kontrast til det omgivende, mere åbne landskab. Udenfor hersker de store linjer, udsyn og bakker. Indenfor hersker det nære og den menneskelige skala med små gravstedshække, variation og betydningsgivende detaljer.

Den visuelle harmoni

På Egå Kirkegård har landskabsarkitekt Torben Schønherr omkring år 2000 skabt et gravrum, hvor der hersker ultima-

tiv ro. De grundlæggende forudsætninger i form af beskyttelse og visuel harmoni er opfyldt. Rummet er skærmet fra omgivelserne af en høj hæk, rummets proportioner er velafbalancerede, fladen er dækket af græs og vedbend i en præcis og enkel komposition, og egetræer danner loftet og filterer lyset. Et sted, der alene ved sin disponering og sit materialevalg lægger op til, at farten sænkes eller går helt i nul.

Gravrum på Egå Kirkegård,
Aarhus Nordre Provsti.
Foto: Mette Fauerskov.

Døden som en søvn

Hvis kirkegården er en seng, en stor og rummelig seng, må man undgå grus på kirkegården. Ingen bryder sig vel om at have grus i sin seng eller at sove under en dyne af grus. Kirkegårdsanlægget og gravstedet bør derfor være som en grøn dyne af græs, hæk og planter.

Anlægget i Egå kan opfattes som én stor dyne med grafisk mønstret luksusbetræk i grønne nuancer. Man kan også se hvert felt af vedbend som en kvadratisk dyne, som man ganske vist deler med andre, men dynen er rigelig stor, og den er tyk, blød og lun. En indbydende og tryk seng.

Trygge senge kender vi også fra gravsteder fra 1900-tallets første halvdel, hvor tidens haveideal, der foreskrev buksbomkransede bede foran gravstenen, nogle gange og måske utilsigtet får gravpladserne til at ligne små senge, hvor gravmindet danner hovedgærde, buksbomhække danner sengerammen, og en beplantning af roser og løgvækster udgør dynen.

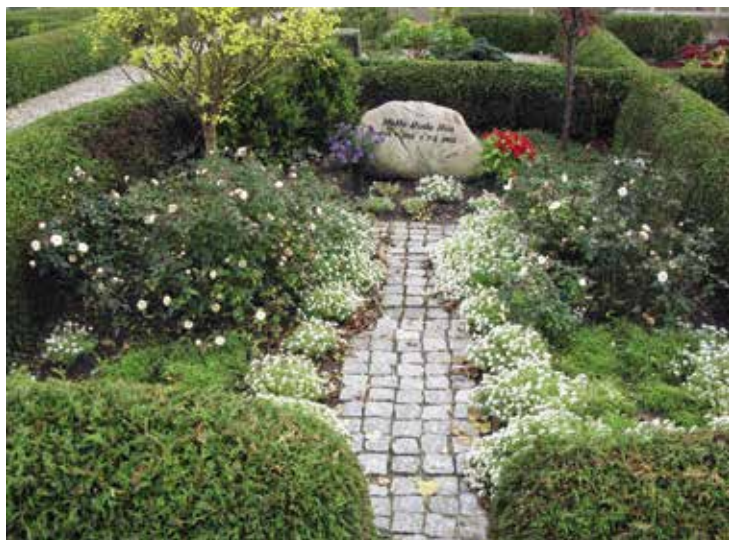
Det er i dag sjældent at se individuelle gravsteder, der er helt grønne og uden grus. Det er nok en del af nutidens kultur, men hænger også sammen med, at gravstedsejere ofte ønsker et gravsted, der nok er personligt, men som ikke afviger fra kirkegårdens andre gravsteder. Hvis muligheden var tydelig, er det helt sikkert, at mange ville foretrække et dynamisk og frodigt anlæg med årstidsvariation frem for et goldt og stenet gravsted.

På Løgumkloster Kirkegård er stort set alle gravsteder plantedækkede, siden det i midten af 1980'erne blev indført i kirkegårdens vedtægter, at der ikke må anvendes grus på gravstederne. De enkelte gravsteder med deres store variation af planter udgør et stort tilskud til kirkegårdens dynamiske og frodige helhed først og fremmest til glæde for de besøgende, men også betydningsfuldt for fugle- og insektlivet. Grus anvendes nu kun på hovedstierne, mens de smalle stier mellem gravrækkerne er jorddækkede, hvilket yderligere bidrager til det haveprægede udtryk.

Bevaringsværdigt gravsted hvor de enkelte gravpladser fremstår som senge. Mørke Kirkegård, Århus Stift.
Foto: Mette Fauerskov.

Der er uendelige variationsmuligheder i valg og sammenstilling af planter. Udbredelse og afprøvning af egnede planter og plantesammensætninger til den enkelte lokalitet er en spændende, gartnerfaglig opgave for graverne, der også er nøglepersoner ved rådgivning om gravstedernes indretning. Tiden er inde til at prøve at få gruset væk fra gravstederne. Eksempler på grønne gravsteder bør være synlige som en del af formidlingsopgaven på enhver kirkegård.

Et romantisk, grønt gravsted med roser og stauder. Mygind Kirkegård, Syddjurs Provsti. Foto: Mette Fauerskov.

Et stringent formet gravsted med tæt bunddække af vintergrøn. Askov Kirkegård, Malt Provsti. Foto: Anne Marie Møller.

På Løgumkloster Kirkegård anvendes ikke grus på gravstederne. Gravstederne bidrager med megen frodighed og variation. Foto: Christian Hansen.

Gravsted med gulddjorbær og kant af lavendler. Gråbrødre Kirkegård, Roskilde Domprovsti. Foto: Roskilde Kirkegårde.

Smukt, langt græs

Peder Palladius talte for, at kirkegårdene på den tid skulle være dækket af et græs uden unødige vækster som hyld og nælder. Mange kirkegårde har således helt frem i 1800-tallet fremtrådt med et tæppe af græs. Et græstæppe, som både på datidens kirkegårde og på mange kirkegårdsudvidelser fra 1940'erne og frem til i dag, som f.eks. på Egå Kirkegård, danner bunden i de grønne kirkegårdsanlæg.

På landsbykirkegårde, hvor der i dag er arealer, der ikke længere er behov for til gravsteder, eller hvor der er behov for nye gravstedstyper, er det en oplagt mulighed at vende blikket mod fortidens græsklædte kirkegårde og lade dem danne forbillede og inspiration til drift og indretning. Det giver sammenhæng mellem fortid og fremtid.

Eksempelvis er en ny gravstedstype i form af korte, individuelle gravsteder indpasset i området nord for kirken på Lyngby Kirkegård. Her sammenbinder tæppet af græs hele anlægget samtidig med, at der med hækkene er korrespondance mellem den nye gravstedstype og de traditionelle gravsteder på resten af kirkegården. På Gammel Sogn Kirkegård, hvor der ikke længere er gravsteder syd for kirken, er hele området omlagt til græs, hvor klippede stier danner ramme om felter med højt græs. Det høje græs giver en variation på fladen og skaber samtidig sammenhæng og formidler overgangen til engarealerne på den anden side af syddiget.

I Sneum er hele den nordøstlige fjerdedel af kirkegården taget ud af brug i takt med, at Tømmerby-området er blevet skilt fra sognet, hvilket er sket af to omgange, dels i 1911 og dels i 1970. Gradvist er der i stedet etableret græs, og i kirkegårdens vedtægter blev det i 1995 bestemt, at *"Tømmerbystykket henligger i naturgræs med blomstereng og slås som sådan kun én gang midt på sommeren med le af graveren"*. Området fremtræder i dag helt som beskrevet som en blomstereng med en naturlig vegetation af blomstrende urter i græsset, der med sit skiftende udtryk yder et væsentligt bidrag til oplevelsen af kirkegården, samtidig med at det er et bevaringsværdigt, historisk træk.

Korte gravsteder i en græsflade nord for kirken.
Lyngby Kirkegård, Århus Vestre Provsti.
Foto: Anne Marie Møller.

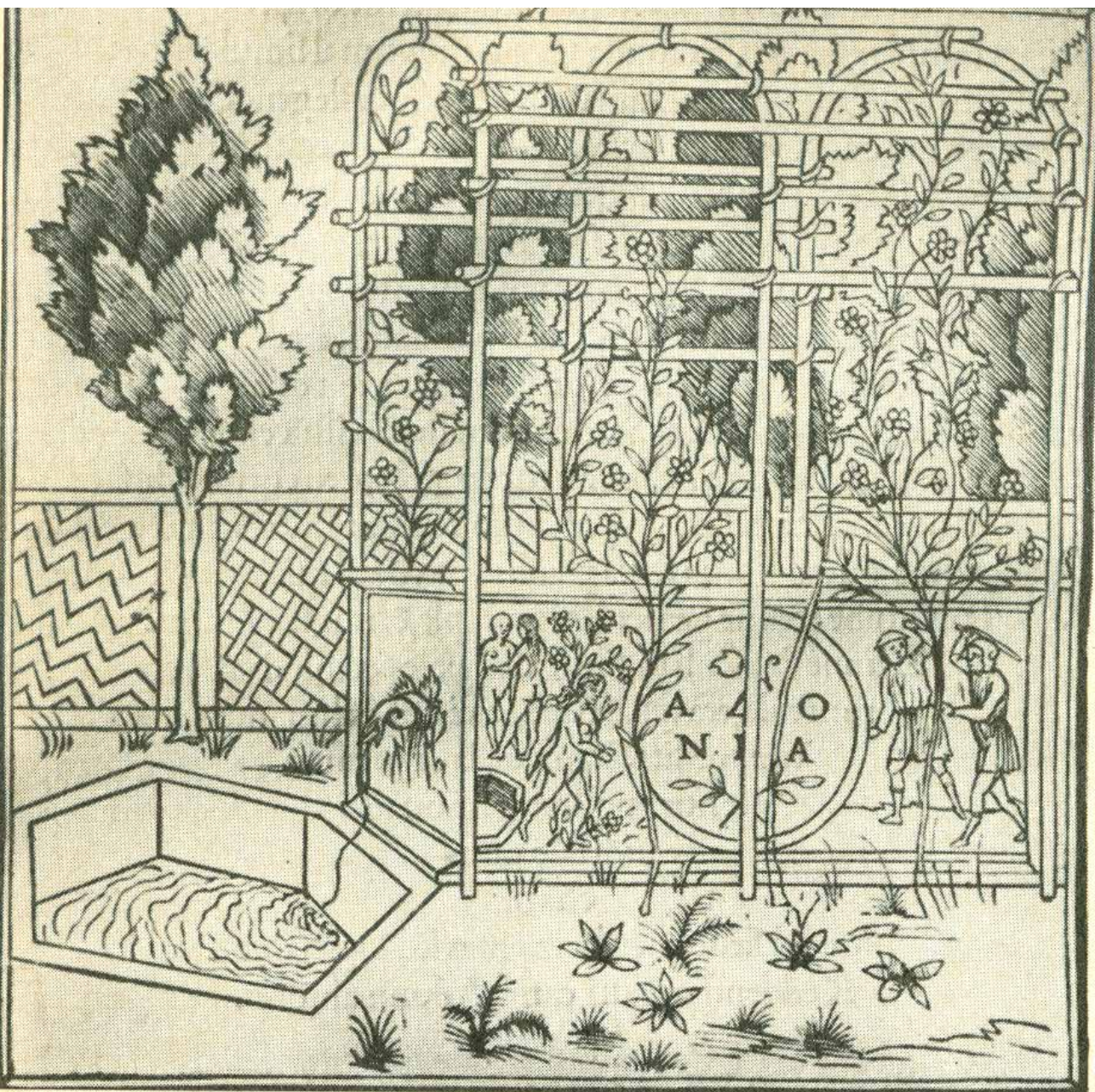

Den nordøstlige del af kirkegården er ikke i brug. Græsset klippes én gang om året. Sneum Kirkegård, Skads Provsti.
Foto: Mette Fauerskov.

Et felt med højt græs omgivet af klippede græsstier på Gammel Sogn Kirkegård, Ringkøbing Provsti.
Foto: Mette Fauerskov.

Middelalderhave. Efter bloktryk fra *Hypnerotomachia Poliphili* 1499.

Grøfter, tjørn og æbletræer

Holder Johan Exners opfattelse af den danske middelalderkirkegård?

Af Karin Kryger

Mag.art., sekretær for Foreningen for Kirkegårdskultur

Med kirkegårdens anlæg og beplantning var det lige fra begyndelsen kun småt bevendt. Udover kistens placering i øst-vestlig retning, med den afdødes ansigt mod øst, gik det som regel på bedste beskub. Egentlige gange var der næppe. Tuerne over gravene, der lå planløst mellem hverandre, kunne smykkes nødtørfigt med blomster, men ellers var både disse og kirkegården som helhed overgroet med græs, som helst skulle slås med mellemrum, og hylden groede vildt.

Johan Exner 1961¹

Udgangspunktet for denne artikel er ovenstående citat fra Johan Exners bog fra 1961 *Den danske Kirkegård og dens problemer*. Sagen er, at jeg er kommet i tvivl om, hvorvidt forholdene på de middelalderlige kirkegårde var så uregulerede og planløse, som Exner og andre skribenter og forskere i 1900-tallet forestillede sig. Uagtet at der er foretaget mange udgravninger af middelalderlige kirkegårdsanlæg inden for de senere år, der har givet nyttige oplysninger om gravstedernes placering og givet os en ny og epokegørende viden om middelaldermenneskets levevilkår, helbredstilstand - ja sågar om middelaldermenneskets mobilitet, så savner man stadig fyldestgørende oplysninger om, hvorledes den danske middelalderlige kirkegård fremstod i anlæg og udstyr.² Også her tror jeg, at myten om "den mørke middelalder" måske har bidraget til en romantisk opfattelse af en oplejet Dødens Have. Til denne romantiske myte har også 18- og 1900-tallets kunstnere bidraget, da de ofte har skildret landsbykirkegårdene som vildtvoksende uregelmæssige anlæg. Exners hovedkilde til billedet af den vildtvoksende have er Peder Palladius' visitatsbog fra ca. 1543. Som jeg vil vise nedenfor, er det problematisk at bruge kilden som dokumentation for den middelalderlige kirkegårds fremtoning, ligesom fortolk-

ningen af teksten kan være tvetydig. Der har, siden Exners bog udkom, fundet en del udgravninger sted af danske kirkegårde, der kunne indikere et mere nuanceret billede af middelalderkirkegården og dens anlæg. Resultaterne af disse udgravninger vil jeg inddrage i min fortolkning af middelalderkirkegården. Når jeg tidligere er blevet spurgt om, hvorledes den middelalderlige kirkegård så ud, har jeg altid svaret, at dét ville jeg sådan set også gerne vide. Det vil jeg stadig gerne, men jeg vover nu at fremføre mine ideer om, hvorledes den middelalderlige kirkegård kan have fremstået.

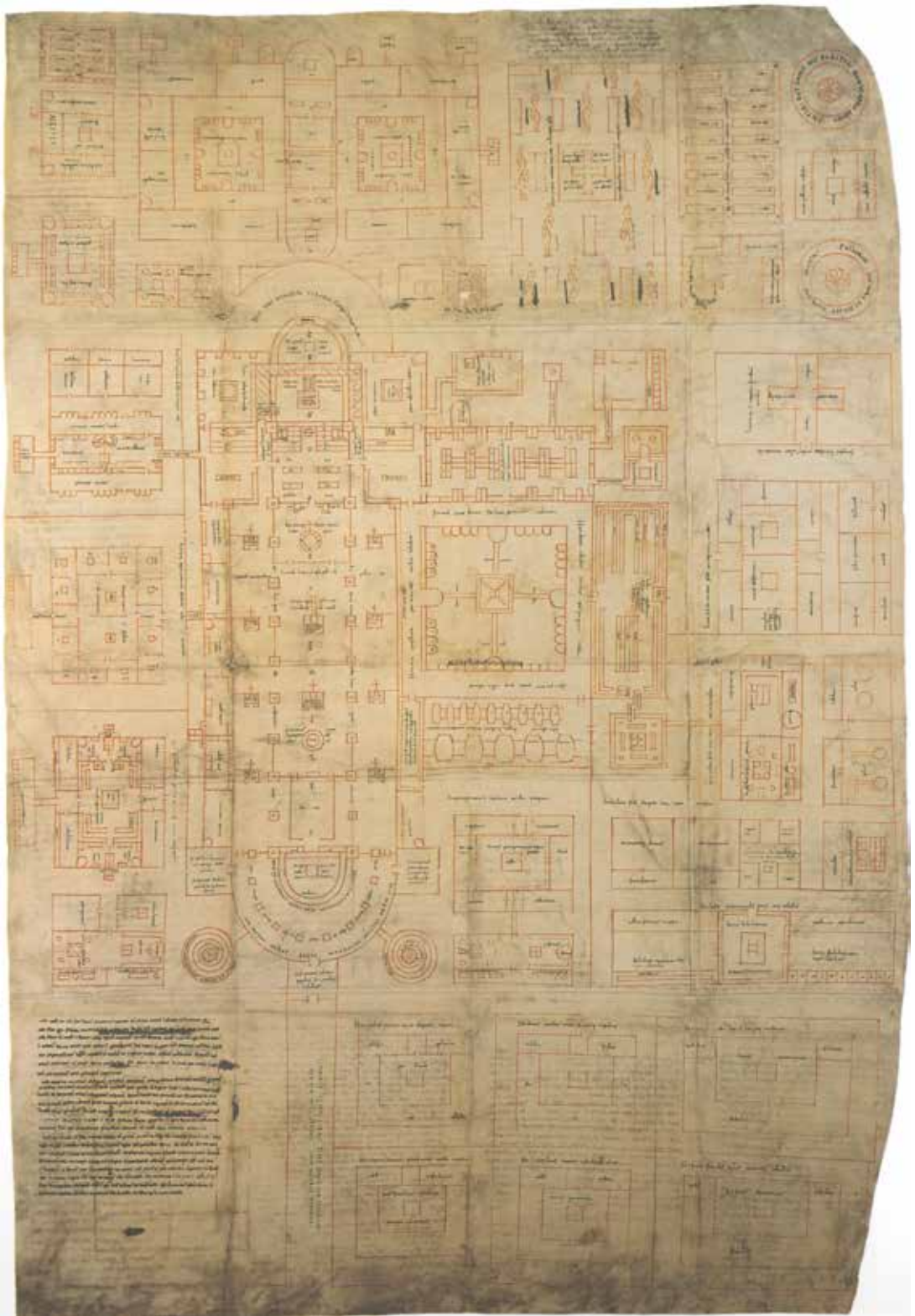
Den middelalderlige have og den middelalderlige kirkegård

Den middelalderlige have var en *Hortus Conclusus*, dvs. en lukket have med et hegn eller en mur, der beskytter haven. Med C.Th. Sørensens definition er haven "et hegnede sted til dyrkning af planter, et rum, hvor væggene er det væsentligste, det karaktergivende".³ Når man taler om den middelalderlige have, associerer man straks til klosterhaven med de lægende urter for sjæl og legeme. Vi har mange spor af de middelalderlige klosterhaver, de såkaldte "levende fortidsminder", i form af lægeurter, der findes omkring de middelalderlige klostre.⁴

Lige så lidt som vi i Danmark har bevarede samtidige arkitekturtegninger af middelalderlige bygninger, lige så lidt forefindes der haveplaner eller planer af kirkegårdsanlæg, endelige konkrete beskrivelser af kirkegårdene. Sankt Gallen Klosteret i Schweiz, i kantonen og byen af samme navn, opbevarer en enestående klosterplan udført ca. år 820 på pergament af fem sammensyede stykker, der måler 112 x 77, 5 cm. Klosteret er opkaldt efter den formodede grundlægger Sankt Gallus, en irsk munk, der anlagde en eremitage omkring år 610. Omkring 720 grundlagdes benediktinerklosteret, men bygningerne blev nyopført i en senbarok stil i midten af 1700-tallet. Klosterbiblioteket har en af verdens største samlinger af middelalderlige bøger og manuskripter, og til bibliotekets mange klenodier henregnes den berømte karolingiske idealplan af et kloster.

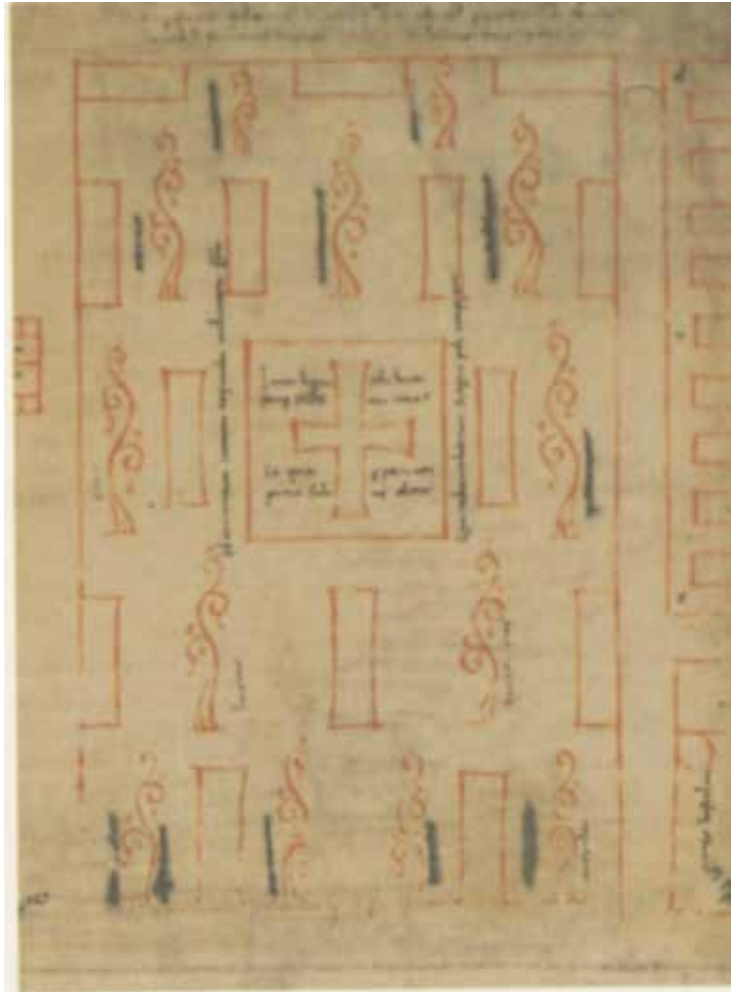
På planen er flere haver. Øverst til højre ses æblehaven nordøst for kirken, der også er kirkegård. Midt på kirkegården står et kors, og omkring korset er angivet træer og grave. Kirkegården er indhegnet af en mur. Klosterets haver er afgræn-

Side 19: Sankt Gallen
planen ca. år 820.
Stiftsbibliothek St. Gallen.

set fra landskabet udenfor, såvel planter som det åndelige liv er skærmet fra den ydre verden. De latinske indskrifter omkring korset fortæller:

Sankt Gallen planen,
detalje. Stiftsbibliothek
St. Gallen.

"Blandt jordens træer er det mest hellige korset/ på hvilket frugterne dufter af den evige frelse./ Lad de afdøde brødres legemer ligge omkring det / og gennem dets [Korsets] stråler opnå himlens kongerige."

På kirkegården er beplantningen angivet at være:

"Æbler og pærer/ blommer/ storfrugtet røn / mistelten / laurbær / kastanjer/ figner/ kvæde / ferskner/ hasselnød/ mandeltræ / muldebær / valnød."

Æble- eller frugthaven er altså det billede på paradiset, som

munkene så hen til. Kirkegården var en *Hortus Conclusus*, en indhegnet have, afskærmet fra den ydre verden.⁵ I *Højsangen* kapitel 4 står der i vers 12-15:

v12 En lukket have er du, min søster, min brud, en lukket have, en forseglet kilde; v13 dine skud er en park med granatæbler, med herlige frugter, henna og nardus, v14 nardus og safran, kalmus og kanel, alle slags røgelsestræer, myrra og aloe, de fineste balsamstoffer. v15 Kilden i haven er en brønd med rindende vand, der strømmer fra Libanon.

Denne paradisiske skildring af den lukkede have kan også illustrere idealet for kirkegården. Det store forbillede for kirkegården var intet mindre end Paradisets Have, som den er skildret i 1. Mosebog, kapitel 2 vers 8-9:

v8 Gud Herren plantede en have i Eden ude mod øst, og der satte han det menneske, han havde formet. v9 Gud Herren lod alle slags træer, der var dejlige at se på og gode at spise af, vokse frem af jorden, også livets træ midt i haven og træet til kundskab om godt og ondt.

Klosterplanen er unægtelig en sparsom dokumentation af, hvorledes en middelalderkirkegård kunne fremstå. Én plan, som oven i købet efter al sandsynlighed er et idealprojekt, altså ikke en plan, der nødvendigvis er realiseret. Man får dog en fornemmelse af, hvilke idealer, der lå til grund for projekteringen af klosterets kirkegård: idealer, der næppe har været enestående i samtiden. Det rejser spørgsmålet om, hvorvidt det ikke har været ganske normalt at rådføre sig med en arkitekt og/eller gartner, når den middelalderlige kirkegård skulle anlægges? Jeg mener ikke, at man kan udelukke, at der i middelalderen ofte har været tegnede, planlagte kirkegårdsanlæg med et højt plejeniveau, især omkring større kirker og klostre, det kan den berømte karolingiske plan af klosteret i S. Gallen være et indicium for. Er det utænkeligt, at der også i Danmark har været tegnede, planlagte kirkegårdsanlæg fra middelalderen? Når bønderne og herremændene i den tidlige middelalder opførte en kirke, eller når munkene opførte deres klostre, eller når borgerne i byerne opførte en kirke, da gjorde de sig stor umage med bygningens arkitektur og inventar. Hvorfor i alverden skulle de så negligere kirkegårdene? Det er vanskeligt på nuværende tidspunkt at dokumentere noget som helst om kirkegårdsanlæggenes beskaffenhed i middelalderen, men vi har vel heller ikke ledt efter en sådan dokumentation.

Hvorfra stammer forestillingen om ”den vildtvoksende” middelalderkirkegård?

Meget tyder på, at vores opfattelse af den middelalderlige kirkegård som en upasset vild have med tilfældighedens præg bygger på vores viden om 1800-tallets kirkegårde og de romantiske kirkegårdskildringer, som danske malere skabte i 1800-tallet, samt en ensidig læsning af Peder Palladius' visitatsbøger. Fordi Palladius påtaler dårligt passede og forsømte kirkegårde, er det strengt taget ikke ensbetydende med, at der ikke har eksisteret smukke og velpassede kirkegårde. Jeg er derfor begyndt at overveje, om den traditionelle opfattelse af den middelalderlige kirkegård måske er en myte.

Men lad os se på, hvad Peder Palladius egentlig skriver. Visitatsbogen er fra ca. 1543. 1536 var reformationen indført i Danmark efter en borgerkrig, og landet var på mange måder blevet hærget og dele af befolkningen forarmet. Når man læser visitatsbogen, må man have i erindring, at der mange steder var behov for genopbyggelse og reparationer af bygninger, vel også kirkebygninger og kirkegårde. Her er teksten gengivet efter Martin Schwarz Laustens mundrette og moderniserede oversættelse.

Peder Palladius' nu ødelagte gravsten i Vor Frue Kirke i København.
Efter Resens Atlas.

Om kirkegården

Kirkegården skal også altid være ren og ordentlig. Der skal hverken være hyldebuske eller nælder, græsset må kun gå op til ankelen. Det skal være smukt, jævnt, langt græs, som kirkeværgerne slår to eller tre gange om sommeren, så godtfolk kan gå på kirkegårdene til deres forældres grave. Det skal de ikke gøre for at bede for dem, for det har de gud ske lov ikke brug for. De har nemlig, i modsætning til os, for længe siden fået deres dom. Men når du står ved dine forældres grave, så skal du tænke på, at du også selv skal dø engang. Udvælg du dit gravsted hellere i dag end i morgen, for vi har ikke noget brev på vores liv. Kirkegården skal altså altid være ordentlig og ren. I skal for alt i verden ikke tillade okser eller fæ at skide, med forlov sagt, på kirkegården og svine det sted til, hvor jeres forældre ligger og hviler deres ben. I skal jo også selv ligge og hvile der engang. Det er jeres sovested og seng, hvor I skal sove til dommedag. Hvem vil have sin egen seng hjemme beskidt og svinet til? Sørg derfor også for, at den seng, som I skal ligge den længste tid i, altid er rent og smukt indhegnet med en kirkegårdsmur med riste, låge og porte, og hvad der ellers hører til, så man kan sige, at I holder kirken dejlig, ryddet og pyntet både inde og ude. Så

kan de gode almuesfolk søge herind for at høre Guds ord og deres sjæls saligheds lærdom. I må heller ikke tillade nogen at ride og rende inde på kirkegården, når der er bryllup. Det er noget, som hører Djævelen til, og det samme gælder det drikkeri og de unoder, som man foretog i kirken på anden og tredje bryllupsdag. Landstinget har afskaffet det, og derfor skal kirkeværgerne nu holde opsyn med dette, sådan som de er forpligtet til det.⁶

Peder Palladius fortæller os, hvordan man skal passe kirkegården. Det er en lang formaningsstale, eller skal vi sige, han opstiller en plejeplan for kirkegården, der beskriver, hvorledes det ikke må gå for sig på en kirkegård. Det er altså "worst case", ikke nødvendigvis en beskrivelse af de almene tilstande. Græsset skal være slået, så folk kan gå på det uden besvær, men dette udelukker ikke, at der kan have været gange og stier. Denne smukke metafor om sovestedet og sengen, der ikke må være beskidt og snavset, tyder tværtimod på, at idealet og forventningen var en velholdt kirkegård. Kan man slutte, at når han fremhæver, at der ikke bør være hylt og brændenælder på kirkegården, at det så har været det generelle billede såvel i reformationstiden som i middelalderen? Palladius går desuden i rette med nogle forhold og ritualer, der prægede den katolske kirkegård. For det første understreger han, at man ikke går på kirkegården for at bede for den afdøde, som man gjorde i den katolske tid. I henhold til Luthers lære kan hverken de efterladtes eller helgeners forbøn hjælpe på de dødes salighed. Dommen er afsagt! Men det er en god idé at reflektere over sin egen død i god tid. Kirken skal være velplejet både indvendig og udenfor, så almuen får lyst til at søge derhen og høre Guds ord. Markedsgøgl og bryllupsfester hører heller ikke hjemme på kirkegården. En bestemmelse ti år senere fra 1553 fortæller, at kirkegården skal slås om sommeren og holdes ren for fæ, øg, svin etc. "For Kier[k]legården er de Christnis søynehus" (dvs. sovehus) til dommedag. Ikke overraskende er denne tekst også formuleret af Peder Palladius.⁷

Udgravninger af middelalderkirkegårde

Siden Exner skrev sin bog, har man, takket være flere arkæologiske udgravninger af nuværende og nedlagte kirkegårde, fået et større og mere nuanceret billede af kirkegårdene og deres brugere og i nogen grad deres anlæg. For der var mange fornemme grave på kirkegårdene i den tidlige middelalder, hvilket understøttes af en række romanske gravminder,

Bispegraven på Sjørring Kirkegård. Foto: Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

der tydeligvis ikke har været anbragt indendørs, f.eks. bispegraven i Sjørring fra 1100-tallet.

Før 1200-tallet ser det ud til, at også adlen blev begravet uden for kirkerne. Begravelser inde i kirken var i 1100-tallet forbeholdt kongefamilien. Begravelser af adel og stormænd fandt generelt først sted i kirkerne i løbet af 1200-tallet, og først i 1300-tallet blev det almindeligt. Gamle norske landskabslove, der var i brug indtil 1270'erne, bestemmer, at kirkegården skulle inddeles i fire zoner, hvor den inderste zone nærmest kirken var forbeholdt adlen (stormændene), den næste zone var forbeholdt fribønderne, dernæst fæstebønderne, så de frigivne slaver og endelig slaverne. Desuden er der en bestemmelse om, at kvinderne begravnes mod nord og mænd mod syd, noget der i nogen grad er i overensstemmelse med de iagttagelser, der er gjort ved udgravninger af kirkegårde i Skandinavien.⁸ Slægtningene til disse velsituerede begravede har næppe accepteret en kirkegård, der lå i et vildnis.

Det viser sig, at man må antage, at kirkegårdene generelt har været omgivet af grøfter på ca. 1 m. Arkæologerne Jakob Kieffer-Olsen og Nils Engberg har i en artikel i *Nationalmuseets Arbejdsmark* fra 1992 konkluderet:

I middelalderarkæologisk sammenhæng er det et stort materiale på alt 41 undersøgelser, der har givet vidnesbyrd om grøfter ved middelalderlige kirkegårde i Danmark. Der er derfor vægt bag, når det kan hævdes, at grøften må have været et fast, nærmest ufravigeligt element i et kirkegårdsanlæg.⁹

Grøfterne har generelt ingen afstivning eller stabilisering i form af sten eller træ. I de viste eksempler er der ikke fundet spor af dige inden for grøften. Men hvorfor en grøft? En praktisk afmærkning, der sørger for dræn, men der er også dokumentation for, jfr. Jyske Lov (1. bog 44), at grøfter markerede matrikelskel:

Om ornum¹⁰ i by

Er der ornum i byen, skal det have været der fra Arilds tid og være særskilt afmærket som sådant, enten med sten eller med pæl eller med grøft.

Det rebes ikke med byen, fordi det er hele byen uvedkommende.

Men opstår der uenighed om, hvorvidt noget er ornum eller en del (af bymarken), hvis det henligger ubebygget, skal den, der har det i sin besiddelse bevise med kønsnæv, at det er hans ornum, og at det ikke skal skiftes sammen med byen.

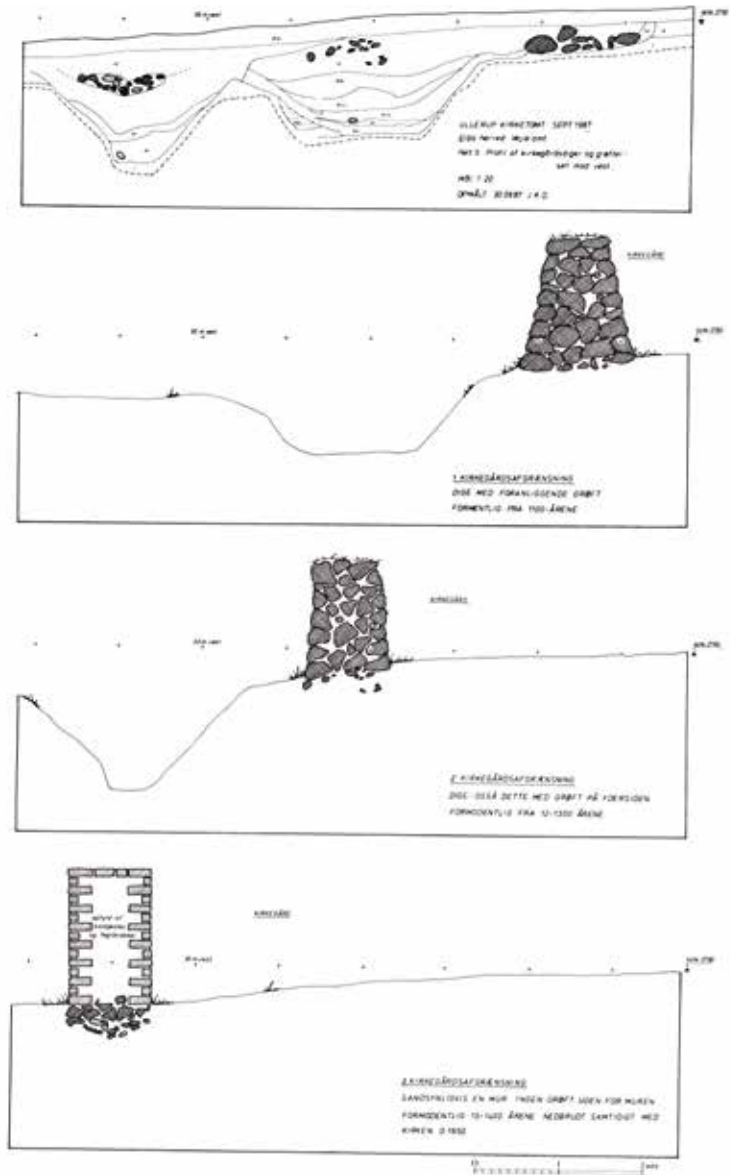
Men er det ikke afmærket med sten eller med pæl, skal det underkastes rebning^{11, 12}.

Det har været vigtigt at have et tydeligt juridisk skel mellem kirken, kirkegården og den ydre verden. Kirken og kirkegården havde juridisk særstilling ved at være indviet jord og dermed fredhellig.

Et af eksemplerne på en kirkegård med oprindelige grøft, som arkæologerne fremdrager, er Ullerup kirketomt ved Fredericia, der blev udgravet i 1987. Kirken var fra 1100-årene. Der var spor af to grøfter, som viser, at der har fundet en kirkegårdsudvidelse sted, samt rester af sten, vel rester af dige. Senere er grøft og dige atter flyttet, og endnu senere har man fjernet dige og grøft og opført en mur på den opfyldte grøft. Kirken er så nedrevet ca. 1500.¹³

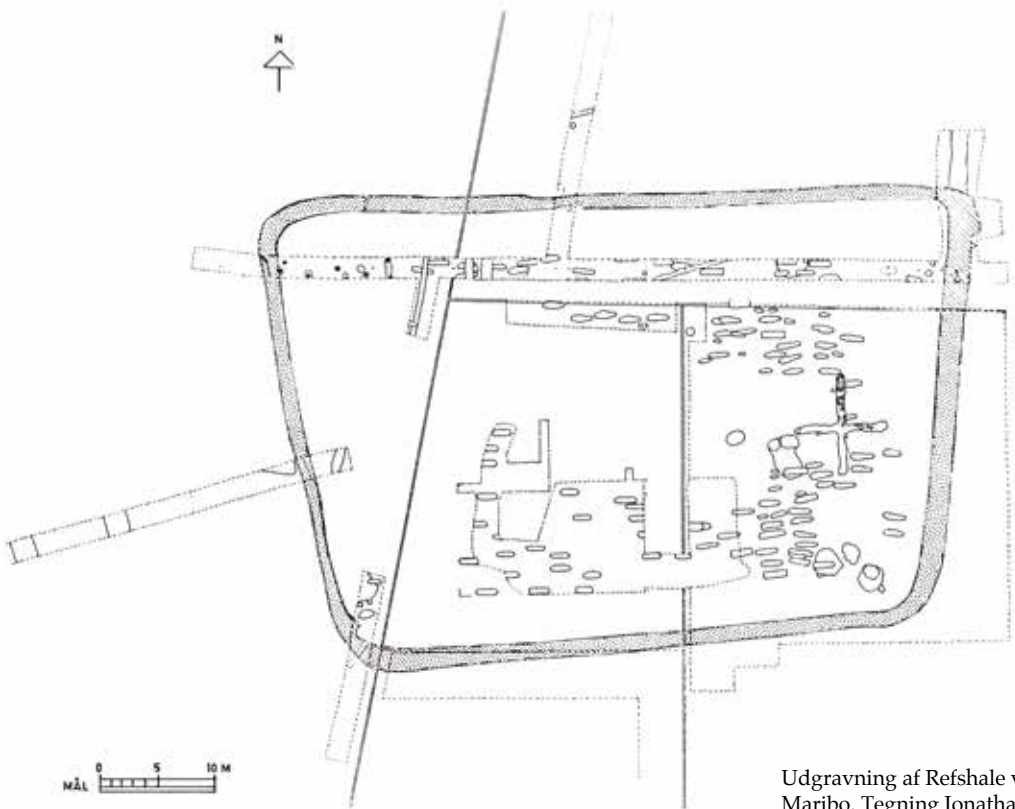
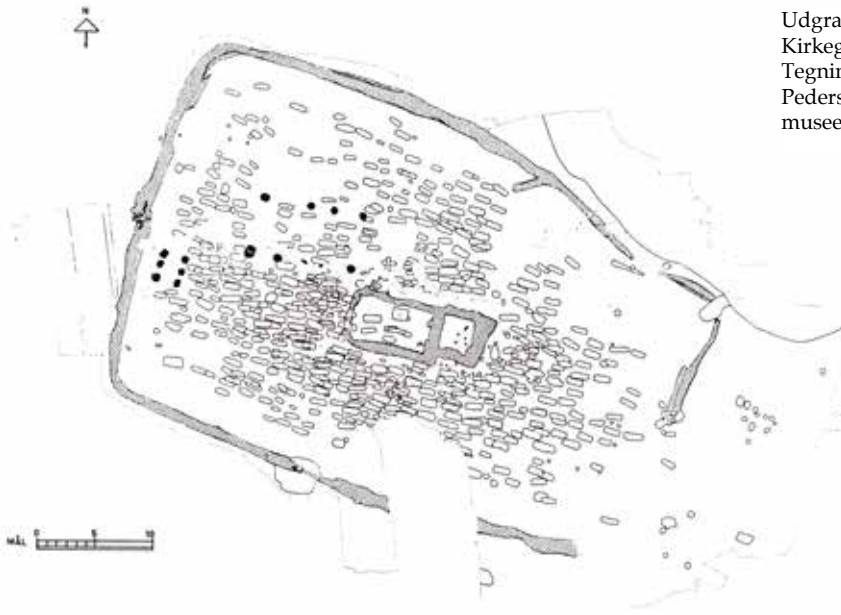
Men forfatterne kan også fremvise eksempler på kirkegårde, der har været omgivet af grøfter, hvor der ikke er spor af diger. Men man har næppe kunnet nøjes med en grøft som indhegning. Man skulle jo sikre sig, at løsgående dyr ikke kom ind på kirkegården. Kirkeriste, der på tysk meget

Ullerup Kirkeomt ved Fredericia. Skematisk fremstilling af kirkegårdsindhegnings udvikling. Tegning Gunnar Kamp. Efter Nationalmuseets Arbejdsmark 1992.

malende kaldes "benbrækkere", er dokumenteret ved kirkegårds indgange, for at hindre kvæg og svin i at trænge ind, men er det så svært at forcere en grøft? Her må have været et plankeværk eller et eller andet hegn. Et hegn, der effektivt ville kunne bremse kvægets indtrængning på kirkegården, er en tjørnehæk. Andre eksempler på kirkegårde afgrænsede ved grøfter er Tirup kirkeomt ved Horsens, Refshale ved Maribo og Kongsted ved Fredericia.¹⁴

Udgravningen af Tirup Kirkegård ved Horsens. Tegning Søren Gotfred-Pedersen. Efter Nationalmuseets Arbejdsmark 1992.

Udgravning af Refshale ved Maribo. Tegning Jonathan Kühl og Roland Beldini. Efter Nationalmuseets Arbejdsmark 1992.

Tjørnen

Tjørnehække er ikke dokumenterede som indhegning af middelalderlige danske kirkegårde, men de er dokumenterede enkelte steder fra renæssancen til i dag.¹⁵ Som eksempler kan nævnes nogle kirkegårde fra Maribo Amt: den nu forsvundne Aageby Kirke, Lollands Sønder Herred, hvor der i en synsforretning fra 1586 omtales tjørne om kirkegården¹⁶ samt Brarup Kirke, Falsters Nørre Herred, hvor kirkegårdsmuren 1674 var ganske brøstfædig og lukket med tjørne og en ubrugelig port.¹⁷ Når man vælger at bruge tjørn til at lukke hullerne i muren med, kunne man få den tanke, at man havde erfaring for, tjørnen var effektiv til at holde dyrene ude, og at man måske faldt tilbage på en gammel tradition. I Fuglse Kirke, Fuglse Herred, havde man valgt samme løsning, da synsforretningen 1586 beretter, at kirkegårdens kampestensgærde var faldet ned og erstattet med tjørn.¹⁸ Ringsebølle Kirkegård var i 1586 kun omgivet af tjørnehække,¹⁹ og der er stadig tjørnehæk omkring store dele af kirkegården.

Tjørnehæk, Ringsebølle Kirkegård.

Foto: Karin Kryger 2014.

Kalkmaleri i Fanefjord Kirke ca. 1500-1520. Den rige og den fattiges bøn og Kristus som smertensmand. Foto: Nationalmuseet.

Omkring kirkegården i Sønder Alslev erstattede man i 1745-46 det tidligere tjørnehegn med stengærde.²⁰ Der findes også sagn, hvor tjørnen er forbundet med pestgrave.²¹ På Skamby Kirkegård på Fyn skulle der have været en stor tjørn på en pestgrav.²² Desuden er der mundtlige overleveringer om, at kirketomten på Klausholms Mark i Vejle Amt i 1830'erne var overgroet med buske og tjørn. Kirken var Gadbjerg Kirkes forgænger.²³ I Tyskland derimod synes det, hvis man skal tro *Großes Lexicon der Bestattungs- und Friedhofskultur*, at være opfattet som et faktum, at kirkegårdene i middelalderen var indhegnede af tjørn for at hindre vilde dyr og kvæg i at trænge ind på kirkegården. Desuden hævdes det, at tjørnen også havde symbolsk betydning, idet den tornefyldte plante relaterede til Kristi Tornekroning.

Leksikonets litteraturhenvisninger kan, ligesom det er tilfældet med det danske materiale, kun dokumentere tjørnen som indhegning af kirkegårde tilbage til renæssancen eller senere.²⁴ En tjørnehæk ville være en såvel smuk som effektiv og billig indhegning af en kirkegård, der ellers kun er adskilt fra omverdenen af en grøft.

Modne tjørnehøben,
symbol på blodsdråber fra
Kristi tornekrone.
Foto: Karin Kryger 2015.

Den øvrige beplantning

Træerne har den praktiske funktion, at de hjælper med at dræne kirkegårdene. Sankt Gallenplanen viser, at der på klosterkirkegården voksede æble- og andre frugttræer, for, som teksten siger "Her dufter frugterne af den evige frelse". For at vende tilbage til det førnævnte leksikon står der her igen som et faktum, at indtil det 18. århundrede voksede der græs og nytteplanter i form af frugttræer og buske, hvis udbytte kom præsten, degnen og graveren til gode. Hertil må vi føje ege- og asketræer, idet der ifølge Vitus Gays artikel om *Gudsagre* fra 1953 stadig vokser ege og aske, der går tilbage til den katolske tid.²⁵ Desværre siger han ikke hvor! Botanikeren Johan Lange formoder, dog uden konkret dokumentation, i sin bog *Levende Fortidsminder*, at der på kirkegårdene voksede elm, lind og ask og hestekastanje, og at disse træer var at opfatte som "værnetræer", der kunne bruges, når man i krigstid søgte kirken og kirkegårdens fredhellighed. Han understreger dog, i modsætning til Vitus Gay, at ingen træer på vore kirkegårde går så langt tilbage. Han har også fundet frem til, at der på en udenbys kirkegård uden for Nørreport i 1562 skulle plantes ask og lind og andet "nytteligt", og formoder at traditionen for at plante disse træer på kirkegårdene går langt tilbage.²⁶ At der har vokset nyttetræer på kirkegårdene kan dokumenteres tilbage til renæssancen takket være bevarede love og regler om, hvem der var berettiget til at udnytte kirkegårdens nytteplanter. At man i hvert fald i renæssancen har haft kirkegårdens nyttebeplantning for øje ses af, at Hr. Jørgen Madsen, sognepræst i Skamby på Fyn, i juni 1545 forelagde Landemodet i Odense spørgsmålet, hvem det græs og brændsel, som faldt på kirkegården, tilkom. Da Landemodet jo bestod af præster, faldt afgørelsen ikke uventet ud til Hr. Madsens fordel. Men Landemodet beråbte sig retslige afgørelser fra "forrige" bispers tid, hvilket er et indicium på, at det har været lang tradition, måske i flere hundrede år.²⁷

Indhegning af gravsted eller fundament for ligsten?

Ved udgravningen af kirketomten Bøgelund Kapel ved Viborg i 1965-66 fandt man ovale markeringer af marksten omkring nogle af gravene. Er der tale om afgrænsning af selve graven, eller har stenene tjent som fundament for en ligsten? Ifølge Jyske Lov blev sten, ligesom grøfter, benyttet

som afmærkning af matrikler, og markstenene kan således have været benyttet som afmærkning af de enkelte grave. Det ses flere steder den dag i dag.²⁸

Markering af grav Bøgelund Kapel ved Viborg. Efter Hikuin 17, 1990.

Markering med hvidmalede sten.
Den protestantiske Kirkegård i Malaga, Spanien.
Foto: Karin Kryger 2015.

Sammenfatning

To skotske forskere, Brian og Moira Gittos har i en artikel, der blev publiceret i Kirkegårds kultur 2012-13 på grundlag af mangeårige studier af britiske gravminder fra middelalderen samt kildestudier, bl.a. testamenter, argumenteret for, at kirkegårdene i middelalderen var fuldt belagt, for ikke at sige overbelagt med gravmonumenter.

Rekonstruktionen af den middelalderlige kirkegård, der præsenteres i artiklen, ligger fjernt fra Johan Exners forestillinger om en kirkegård, der havde tilfældighedens præg. Jeg kunne jo godt forestille mig, at man på denne rekonstruktion indsatte nogle æbletræer og i baggrunden en tjørnehæk, evt. nogle markeringer med marksten, der afgrænsede de enkelte grave.

Det forekommer mig, at der er, om end få, indicier for, at den middelalderlige kirkegård ikke var tilfældig, men planlagt. Og hvorfor skulle man egentlig negligere kirkegården, når man brugte mange ressourcer på at opføre en smuk kirke og forsyne den med kostbart inventar? Idealet for kirkegården var, og er vel stadig i dag, intet mindre end *Paradisets Have*.

Meister ES (aktiv 1140-1468): Madonna i rosenhaven med den hellige Margrete og den hellige Katarina. Den kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst.

Litteratur

Exner, Johan, *Den danske Kirkegård og dens problemer*, Kbh. 1961.

Kieffer-Olsen, Jakob, "Middelalderens gravskik i Danmark – en arkæologisk forskningsstatus", *Hikuin* 17 1990, 85-112.

Kieffer-Olsen, Jakob, *Grav og Gravskik i det middelalderlige Danmark – 8 kirkegårdsudgravninger*, Ph.d. afhandling. Århus Universitet 1993.

Engberg, Nils og Jakob Kieffer-Olsen, "Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, 168-177.

Thomsen, Per O., "Arkæologiske udgravninger ved Sct. Nicolai Kirke", *Svendborg Sct. Nicolai* (red. Kaare Lund Rasmussen), Svendborg 2008, 253-274.

Boldsen, Jesper Lier og Lene Møllerup, Ulla Freund og Mari-
anne Lauritzen, "Knogleundersøgelser", *Svendborg Sct. Nico-
lai* (red. Kaare Lund Rasmussen), Svendborg 2008, 317-350.

Sørensen, C. Th., *Havetekstens oprindelse*, Kbh. 1963,

Lange, Johan, *Levende fortidsminder*, Kbh. 1972.

Gjerfuglen 3, november 2007, Tema nummer: "Levende for-
tidsminder" med artikler af Bernt Løjtnant og Kim Elfnef
om diger, reliktpanter og registreringen af middelalderlige
reliktpanter i den tidligere Mariager Kommune, udgivet af
Østjysk Biologisk Forening.

Palladius, Peder, *En visitatsbog*. Udgivet på nudansk med
indledning og noter af Martin Schwarz Lausten, 2. udgave
København 2012, 31-32.

Jacobsen, Lis (udg.), *Peder Palladius: Danske Skrifter, V*, Køben-
havn 1925-1926, 24-147.

Rørdam, Holger Fr. (udg.), *Danske Kirkelove 1536-1683, I*
(1636-1590), 346.

Ekroll, Øystein, "Burial Monuments and commemoration in
medieval Norway", *Monuments and Monumentality. Across
Medieval and early modern Europe* (red. Michael Penman), Stir-
ling 2013, 23ff.

Mackeprang, M., *Vore Landsbykirker. En Oversigt*, Kbh. 1944,
147.

Danmarks Kirker, *Maribo Amt*, 377, 651, 713, 1274, 1392-93.

Gay, Vitus, "Gudsagre", *Ligbrændingens Historie i Danmark*
(red. Knud Secher), Kbh. 1931, 132.

Kau, Hans, "Om Gadbjergs Sogns ældste Kirke", *Vejle Amts
Aarbøger* 1906, 117.

Grosses Lexicon der Bestattungs- und Friedhofskultur, bearbejdet
von Reiner Sörries 1, 2002.

Happe, Barbara, *Die Entwicklung der deutschen Friedhöfe von
der Reformation bis 1870*, Tübingen 1991.

Richter, Gerhardt, „Zur historischen Pflanzenverwendung
auf Friedhöfen“, *Vergänglichkeit und Denkmal. Beiträge zur
Sepulchralkunst*, Bonn 1985, 33-41.

Ohler, Norbert, *Sterben und Tod im Mittelalter*, München 1990.

Thiele, Just Mathias: *Danmarks folkesagn* bd. I-III. Ved Per
Skar. København 1968.

Noter

- 1 Tak til Jakob Kieffer-Olsen for inspirerende henvisninger og gennemlæsning af manuskriptet.
Johan Exner, *Den danske Kirkegård og dens problemer*, Kbh. 1961, 13.
- 2 Der er skrevet mange artikler med udgangspunkt i forskellige udgravninger af kirkegårde. I denne artikel er primært benyttet Jakob Kieffer-Olsen, "Middelalderens gravskik i Danmark – en arkæologisk forskningssatus", *Hikuin* 17 1990, 85-112, samme *Grav og Gravskik i det mid-*

delalderlige Danmark – 8 kirkegårdsudgravninger, Ph.d. afhandling. Århus Universitet 1993; Nils Engberg og Jakob Kieffer-Olsen, "Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, 168-177; Per O. Thomsen, "Arkæologiske udgravninger ved Sct. Nicolai Kirke", *Svendborg Sct. Nicolai* (red. Kaare Lund Rasmussen), Svendborg 2008, 253-274; Jesper Lier Boldsen, Lene Møllerup, Ulla Freund og Marianne Lauritzen, "Knogleundersøgelser", *Svendborg Sct. Nicolai* (red. Kaare Lund Rasmussen), Svendborg 2008, 317-350.

- 3 C. Th. Sørensen, *Havekunstens oprindelse*, Kbh. 1963.
- 4 Johan Lange, *Levende fortidsminder*, Kbh. 1972; *Gjerfuglen* 3, november 2007, Tema nummer: "Levende fortidsminder".
- 5 Klosterplanen kan studeres i detaljer på projektet Carolingian Culture a Reichenau & St Galls hjemmeside www.stgallplan.org. Oversættelsen fra latin er korrigeret af Peter Zeeberg.
- 6 Peder Palladius, *En visitatsbog*, Udgivet på nudansk med indledning og noter af Martin Schwarz Lausten, 2. udgave København 2012, 31-32; originalteksten lyder "Om Kierkegaarden. Kierkegaarden skal ogsaa saa altid ren og udi gode Maade; ingen Hylde heller Nælder skal være paa Kierkegaarden, ingen Tid højere Græs end over éns Ankelkode, smuk, jævnlang Græs, saa at Kirkeværger lader den slaa to eller tre Gange om Sommeren, at gode Folk kan gaa heden paa hine Kirkegaarde til deres Forældres Grave - ikke at bede for dem, Gud være lovet, det have de ikke behov, de have deres Dom længe siden borte, og vor Dom den staa endnu for - men at betænke hos dine Forældres Grave, at du skal og en Tid selv dø. Udvælg dit Lejested heller i Dag end i Morgen, efterdi at vi haver ingen Brev paa vort Liv. Derfor skal Kierkegaarden staa slet og vel rensed; det skal være langt fra, at I skal tilstede, der kommer stundom og Øg eller Fæ paa Kirkegaarden den at beskide, med Orlov at sige, og beklikke den Sted, som Eders Forældre ligge og hvile sine Bene udi, og I agte ogsaa selv at ligge og hvile Eder derhos; det er Eders Søvnehus og Eders Seng, I skal sove udi til Dommedag. Hvo vil have sin Seng hjemme udi sit Hus beskidt og beklirket? Saa tænker til at holde denne Seng, I skal længst være udi, ren og smukt indhegnet og indhøffuit med Kirkegaardsmur, Rist, Stente og Port og andet, hvad dertil er behov, saa at I holder den en dejlig, ryddet og pyntet Kirke inden og uden, at den gode Almue kan med Lyst og Glæde søge hid at høre Guds Ord og deres Sjæls Saligheds Lærdom. Og ingen tilstede at ride og rende ind paa Kierkegaarden i Bryllupstid; det hørte Djævelen til, saa vel som den Slemmeri og Demmen (dvs. svire og sværme), man havde i Kirken paa anden eller tredje Bryllupsdag, det er aflagt til Landsting. Derfor skal nu Kirkeværgerne tage Vare paa, som de er tilbetroede." Lis Jacobsen (udg.), *Peder Palladius: Danske Skrifter*, V, København 1925-1926, 24-147.
- 7 Holger Fr. Rørdam (udg.), *Danske Kirkelove 1536-1683*, I (1636-1590), 346.
- 8 Øystein Ekroll, "Burial Monuments and commemoration in medieval Norway", *Monuments and Monumentality. Across Medieval and early modern Europe* (red. Michael Penman), Stirling 2013, 23ff.
- 9 Nils Engberg og Jakob Kieffer-Olsen, "Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, 173.
- 10 Dvs. et afmærket markeret stykke jord, der ikke tilhørte fællesskabet.
- 11 Dvs. opmåling
- 12 Det Kongelige Biblioteks nys erhvervede manuskript til Jyske lov kan findes digitalt på www.rex.dk. Her er ligeledes en moderniseret tekst at finde.
- 13 Nils Engberg og Jakob Kieffer-Olsen, "Kirkegårdens grøft. Om den æld-

- ste indhegning af Danmarks kirkegårde”, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, 172.
- 14 Nils Engberg og Jakob Kieffer-Olsen, ”Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde”, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, 169f.
  - 15 M. Mackeprang, *Vore Landsbykirker. En Oversigt*, Kbh. 1944, 147.
  - 16 *Danmarks Kirker, Maribo Amt, 377* med reference til synsforretning Karen Brahes ms., nr. 280, s. 119v *Landsarkivet for Fyn*.
  - 17 *Danmarks Kirker Maribo Amt, 1274* med reference til Dokumenter og Breve for Herrederne. 1464 -1762, div. år *Landsarkivet for Fyn*.
  - 18 *Danmarks Kirker Maribo Amt, 713* med reference til Karen Brahes ms. nr. 280, s. 116r *Landsarkivet for Fyn*.
  - 19 *Danmarks Kirker Maribo Amt, 651* med reference til Karen Brahes ms. nr. 280, s. 117v (*Landsarkivet for Fyn*); 8 Tingsvidne fra Fuglse Herred, Aalholm Len Komm. 30. aug. 1660, Vejledende Arkivregistraturer II, 42.
  - 20 *Danmarks Kirker Maribo Amt, 1392-93* med reference til Rigsarkivet, Falster gl. rytterdistrikts kirkeregnskaber med bilag 1721-1767.
  - 21 Vitus Gay, ”Gudsagre”, *Ligbrændingens Historie i Danmark* (red. Knud Secher), Kbh. 1931, 132.
  - 22 Just Mathias Thiele, *Danmarks folkesagn* II, 54.
  - 23 Hans Kau, ”Om Gadbjergs Sogns ældste Kirke”, *Vejle Amts Aarbøger* 1906, 117.
  - 24 *Grosses Lexicon der Bestattungs- und Friedofskultur*, bearbejdet von Reiner Sörries 1, 2002. Stikordene ”Bepflanzung”, ”Friedhof”, ”Mittelalter”, ”Symbolpflanzen”; se også Barbara Happe, *Die Entwicklung der deutschen Friedhöfe von der Reformation bis 1870*, Tübingen 1991; Gerhardt Richter, „Zur historischen Pflanzenverwendung auf Friedhöfen“, *Vergänglichkeit und Denkmal. Beiträge zur Sepulchrkunst*, Bonn 1985, 33-41; Norbert Ohler, *Sterben und Tod im Mittelalter*, München 1990.
  - 25 Vitus Gay, ”Gudsagre”, *Ligbrændingens Historie i Danmark* (red. Knud Secher), Kbh. 1931, 132.
  - 26 Johan Lange, *Levende Fortidsminder*, Kbh. 1972, 28-31.
  - 27 Holger Fr. Rørdam (udg.), *Danske Kirkelove 1536-1683, I (1636-1590)* 232. Senere i 1552 fastslår en anordning, at det, der vokser på kirkegården, hører sognepræsten til *ibid.* 334-35.
  - 28 Jakob Kieffer-Olsen, ”Middelalderens gravskik i Danmark – en arkæologisk forskningsstatus”, *Hikuin* 17 1990, 95.

Træer på kirkegården

Af Henning Looft

Landskabsarkitekt, moos+looft landskabsarkitekter

Store, fuldkronede træer har altid været et symbol på, at her foregår der noget vigtigt. Kirker, slotte, herregårde, palæer og pladser er steder, hvor træer næsten altid spiller en væsentlig rolle og markerer, at her er der noget af stor betydning for vores liv. Sådan er det også med kirkegårde og har været det i århundreder. Træer betyder meget, både som symboler og som fysiske elementer, og rækker, ligesom bygværkerne, langt ud over menneskers tid.

Træer er levende og har livsfaser i to planer. Dels årstidsvariationen, hvor de fleste jo er meget opmærksomme på træernes løvspring, blomstring, blade, efterårsfarver og oplevelsen af grenværket om vinteren. Og når vinteren har varet længe nok, starter det hele forfra. Hvert år. Desuden har træet livsfaser som alle andre. Ung, moden, gammel og forfald. For egetræer kan det dreje sig om over 1.000 år. Man kan kun have respekt for væsener, der kan blive så gamle. Også selv om de for de flestes vedkommende kun er 200 eller 300 år. Glæden ved at dyrke og forvalte træer er meget stor hos de fleste, jeg har mødt. Med baggrund i mange gode samtaler og mange års erfaring giver jeg her et indblik i nogle af de forhold, der er afgørende for succes med træer, nogle muligheder for anvendelse og nogle tanker om, hvor og hvordan der især bør være opmærksomhed.

Kirkegårdene i landskabet

I det åbne landskab er oplevelsen af kirkegårde defineret af kirke, de store træer og en præcis afgrænsning med mur eller dige, et meget karakteristisk og velkendt element. Det samme gælder mange landsbyer og mindre byer, hvor kirke og kirkegård ofte er vægtige midtpunkter, og hvor træerne er af stor betydning for oplevelsen. Kirkegårde er bl.a. til erindring. Erindring om dem der var, erindring om festlige begivenheder eller erindring om en kultur, der er udviklet

gennem generationer, og som fortsat vil udvikles. Langsomt, men dog mærkbart over få årtier.

Kirkegårdenes træer har en særlig position. Kirken er statisk og forandrer sig ikke. Træerne er dynamiske, både over lang tid med vækst og i det enkelte år med årstidernes skiften. Samspillet mellem kirke og kirkegårdens træer er et væsentligt kulturhistorisk udtryk og har været det i mange århundreder. I de senere årtier er dynamikken blevet forstærket, mere eller mindre tilsigtet. Stormfald og sygdomsangreb har været hyppige og har reduceret antallet, medens andre er fældet af ukendte årsager eller har fået amputeret kronen, så helheden ikke er så markant. Tilsyneladende er der opstået et vist efterslæb i plantning af nye træer.

Tager man på en virtuel flyvetur med internettets luftfotos for at studere kirkegårde og deres træer, kan man besøge rigtig mange steder på få minutter, og der er endda mulighed for at sammenligne, hvordan en kirkegård ser ud i dag, og hvordan den tidligere har set ud, hvis man også studerer historiske luftfotos. Teknologien er et godt redskab til at dokumentere udviklingen. Man kan bruge sådan en dokumentation til at finde ud af, hvordan der tidligere har set ud, og dermed få bidrag til beslutninger om fremtidens udtryk. Det er et privilegium, menighedsrådene har, at arbejde med træer, at planlægge nye plantninger og at arbejde med drift og fornyelse af kirkegårdens træbestand.

Aftenstemning ved Egen Kirke. Randtræer, kirke og kirkegård danner en helhed. Ingen er i tvivl om stedets betydning.
Foto: Signe Moos 2015.

Man arbejder med levende væsener, der er langt ældre end en selv, og som har mange år foran sig. Vilkår og opgaver er som skovriderens, der også skal tænke langsigtet. Almindelige kirkegårdstræer som lind, eg og ask kan blive 2-300 år gamle, måske mere, andre træer som bøg, hestekastanje, ahorn og spidsløn kan blive 100-200 år, og selv små træer som seljerøn og fuglekirsebær runder nemt 100 år. At arbejde med træer sker altid i et langsigtet perspektiv, sådan som arbejdet med kirke og kirkegård i det hele taget er. Træerne tilfører stor værdi. Kirkens og træernes livsrytmer samarbejder og har et samliv, der klæder hinanden, der hvor træerne danner rum og volumen. Ofte er det træerne, der giver kirkegården sin identitet, og som formidler sammenhæng med og afgrænsning mod omgivelserne, hvad enten det er i et bymiljø eller i det åbne land. Der er derfor mange grunde til både at passe godt på træerne og at sikre, at der også i fremtiden er træer, som skaber værdi på kirkegårdene.

Anvendelse af træer før og nu

Historisk og kulturelt har træer i århundreder været et væsentligt element på danske kirkegårde. Først som spontane træer, der har vokset, hvor et frø er spiret frem, senere som plantede træer, så man bedre kunne bestemme, hvilken slags træer der skulle vokse, og hvordan de skulle placeres. Fra den anden halvdel af 1700-tallet har man plantet bevidst med valg af arter og plantemønstre for dermed at styre kirkegårdens udtryk.

Der var givet flere formål med plantningerne. Dannelse af rum på kirkegården, så man visuelt kunne adskille afdelinger, opfyldelse af en romantisk drøm om et pastoralt landskab eller som ornament på kirkegården, måske med sjældne træer, der viste noget om udsyn eller interesse.

Ønsker til plantninger er i dag ofte de samme. Vores mentale udvikling går ikke så hurtigt som den teknologiske. Kirkegårdens udvikling er et meget langsomt skuespil.

Når der skal ændres eller fornys på kirkegården, taler man ofte om at bevare autenticiteten, altså noget originalt. Med træer og større plantninger er det ofte plantninger fra 1800-tallet og den tidlige del af 1900-tallet, der henføres til, men måske giver det ikke så meget mening. Ved mange middelalderkirker kunne man lige så godt sige, at kirkegårdens græs- og tuegrave var det originale. I mange forhold, også med plantning af træer, må det være sådan, at man i enhver

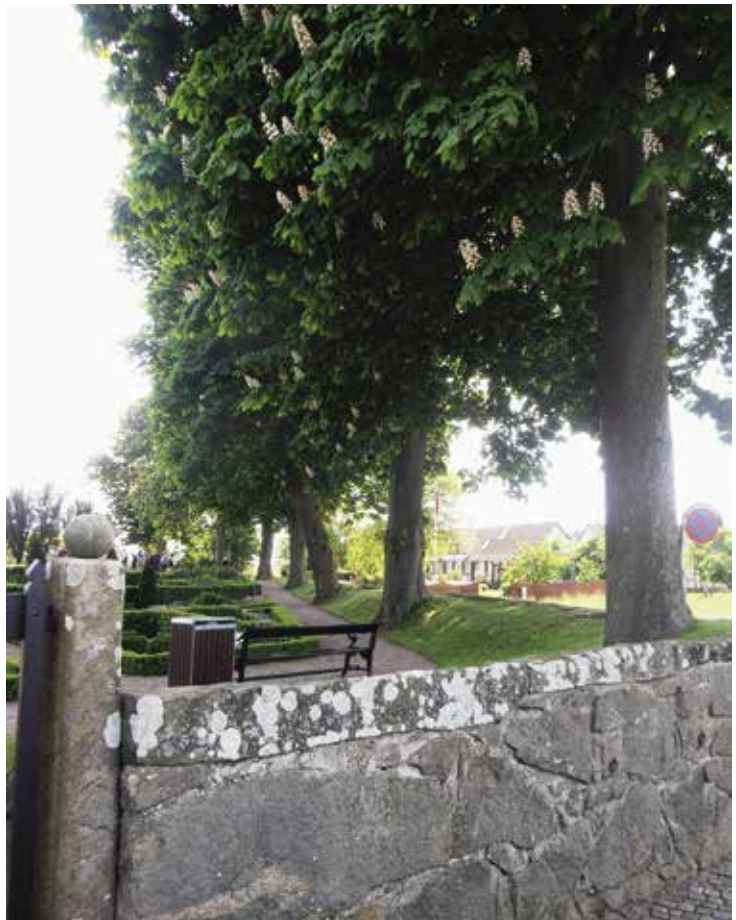
Side 38: Lindetræer tæt ved diget udgør kirkegårdens rumlige afgrænsning. Kigger man op, er det himlen, der er loft over kirkegården. Ullerup Kirkegård. Foto: Signe Moos 2011.

tidsepoke finder ud af, hvad der er rigtigt og fornuftigt og herved er med til at sætte nye aftryk i historien. Alt andet ændrer sig jo også, og mange kirkegårde er i dag æstetisk under pres fra nærtliggende store driftsbygninger eller høje huse. Det er en realitet, man skal forholde sig til, og som ikke var relevant for 100 år siden.

Set med nutidens øjne er der især tre forhold, hvor træer spiller en stor rolle for kirkegården. Træer kan definere en kirkegård og gøre den til et særligt sted i samspil med kirken, og træer kan danne volumener og dermed være med til at understrege, at her er der noget særligt, og træer kan skabe helt særlige stemninger og virkninger, der taler til menneskers sanser, stimulerer hjernen og giver oplevelser. Mennesket har altid levet i tæt samhørighed med træer. Fysiske forhold som behov for læ, brænde, tømmer og hegnsmateriale har altid været vigtige, og det har også de mere eksistentielle eller kulturelle forhold som beskyttelse mod ildebrand eller

Hestekastanjer danner væg mod landskabet og sikrer, hvad der skal være i fokus. Vender man sig med ryggen til dige og træer oplever man den store rundkirke liggende ikonisk på kirkegården. Østerlars Kirkegård. Foto: Henning Looft 2015.

sygdomme og plantning af træer til minde om begivenheder eller personer. Træer indgår også i mange myter. Ask og Embla var de første mennesker ifølge den nordiske mytologi, skabt af Odin af stammer fra ask og elm. Selvom vi ved bedre i dag, er der alligevel lidt respekt om den store betydning, træer har og altid har haft.

Fra slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet anlægges assistenskirkegårde som byernes begravelsespladser. Her er der sjældent en kirke, højst et kapel til højtideligheder, og ofte er det kun de store træer, der skaber stedet. Mange af disse kirkegårde blev placeret et stykke uden for byen, men byerne er siden vokset og favner i dag kirkegårdene. Det er ofte træerne, der gør, at kirkegården i skala passer til omgivelsernes bygninger.

Vores gravstedskultur har i mange år haft haveelementer som forbillede. Hække og planter, ofte udvalgt med referencer til afdøde eller deres have, har præget og gør det stadig. Havetraditioner kan aflæses på kirkegårdene. Træer og anden strukturgivende beplantning er de elementer, der formår at skabe sammenhæng og helhed, selvom gravstederne stedvist kan være meget forskellige. Øjet og hjernen er gode til at opfatte hierarki, så man først opfatter de store linjer og derefter detaljerne. Det er et vigtigt forhold ved indretning af kirkegårde.

Dyrkning og pasning

Træer er både store og varige, og man skal derfor tænke sig godt om, når man planter. Hvad er visionen, hvad vil man opnå, hvad skal man opleve, og hvordan bliver det set fra landskabet? Og ikke mindst – hvordan skal træerne passes?

Det sidste først. Det er i grunden ikke ret svært, for træer, valgt og plantet med omhu, behøver ikke særlig megen pasning. Skovens træer eller de store træer i byens parker bliver ikke puslet nævneværdigt og bliver nemt 2-300 år gamle, hvis det er lind eller eg, måske lidt yngre hvis bøg, hestekastanje, ask eller ahorn. Det er først, hvis man begynder at save og regere, at træerne får behov for særlig pleje og pasning. Væksten følger saksen, siger man. Nye skud bryder, hvor der er skåret eller klippet. Men store træer skal ikke aves og saves! De bliver sjældent kønnere, men udgifterne stiger, sygdomme indfinder sig, og der kan opstå risiko for nedfald af grene.

Det er vigtigt, at man planter det, man vil have. Man må derfor have en idé, en vision. Er det et fritvoksende lindetræ – så planter man det og lader savnen være. Ønsker man et beskåret træ, f.eks. en stammehæk – så planter man efter det og starter formning og klipning i en ung alder, hvor det er nemt, billigt og tålsomt for træet. Landsbykirkegårde er ret forskellige i deres udtryk. Nogle er beplantede med karakterfulde træer, andre er helt åbne. Det gør en stor forskel, om kirkegården ligger højt og frit, eller om den ligger som en del af en landsby. Især indramningen og randplantningens karakter betyder meget for oplevelsen. Træer skaber karakter. Ofte ses kirkegårdene på lang afstand, når mægtige træer antyder, at her foregår noget særligt. Træer er i den sammenhæng fuldkronede træer med et karakterfuldt udtryk, forskelligt fra art til art. Der er mange valg, men det vigtige er, at træerne er fuldkronede og sunde. Så er de også karakterfulde.

På flere kirkegårde har man misforstået, hvordan man dyrker træer, og hvordan de skal se ud. Savnen og liften kommer ofte i brug med det resultat, at kirkekassen tømmes for penge, og at affaldsbunken fyldes med det, der skulle have været et karaktergivende træ. Der sker tillige det, at store sår efter savning bliver indfaldsveje for svampe, og så starter et forfald, der næppe var tilsigtet. Naturligvis kan der være træer eller rækker af træer, der er blevet gamle, og hvor den sidste fase i træets liv er ved at sætte ind. Døden kan forhales lidt ved at fjerne dele af kronen, men kønt bliver det sjældent, kun dyrt. Når træerne er ved at ældes, og forfaldet begynder, må man tænke sig godt om, så ressourcerne bruges fornuftigt. Træer på en kirkegård plantes ikke for en 10-20 års periode. De plantes for 100-300 års perioder, og derfor skal man tænke sig godt om. Man kan ikke vurdere sit resultat efter få år. Det er rimeligt at sætte et mål på 15-25 år som en etableringsfase og nogle hundrede år som den modne fase, hvor træernes betydning er størst.

De træer, man planter, er ikke de færdige træer, der bare kan vokse frit. De skal dyrkes en tid, for at vi kan være sikre på den fulde skønhed. Rod og top er de steder, der skal forkæles lidt. I de første vækstsæsoner skal et nyplantet træ forsynes med ekstra vand i tørre perioder. Det skal ske samtidig med, at landmændene har de store vandingsmaskiner ude. Regn med, at der skal tilføres 600 liter vand pr. træ pr. sæson, og så skal der suppleres med lidt gødning. Selv om jorden er rigtig godt forberedt til dyrkning, har træet i starten en krone, der er meget stor i forhold til roden, så lidt hjælp er nødvendigt.

I samme korte periode er der normalt også behov for lidt klipning i kronen, hvis opbygning ikke er helt i orden endnu. Klipning skal være så betids, at det alene er små klip med en saks, der bygger en flot, stærk og smuk krone op. Det drejer sig om ganske få klip til et par kroner stykket og illustrerer, at det er enkelt, billigt og meget hensigtsmæssigt. For under normale omstændigheder er der herefter ikke mere at gøre! Kun kan man passe på ikke at beskadige stamme – og så glæde sig. Også over, at i de næste 200 år er der andre, der får glæde!

Og hvilke træer skal man så plante? Det kan der ikke svares entydigt på, men følgende forhold skal tages i betragtning: De stedlige kår som jordbund og klima. Det arkitektoniske udtryk, der ønskes. Måske lokale traditioner eller et tidligere udtryk, som man gerne vil genskabe. Måske er der opstået et behov for at dæmpe eller skjule noget i nærheden. Opgaven skal tages som en spændende udfordring. Det er ikke alle, der får lov til at træffe så store dispositioner. Der må en idé og en plan til, og når plantningen er udført, så skal man fejre det! Der er trods alt skabt noget, der rækker nogle hundrede år frem.

Træernes funktioner og anvendelse

Man kan anskue baggrundene til træer på kirkegårde i tre temaer: de kulturhistoriske værdier, herlighedsværdier og de fysiske værdier. Det er dog af væsentlig betydning, at værdierne ses i en helhed, fordi oplevelser og funktioner er sammenhængende og komplekse.

Træer skaber rum. De kan tilføre struktur og form, og de danner ofte rygraden i grønne anlæg, både på kirkegårde og andre steder. Træerne medvirker til, at vi opfatter kirkegården som et defineret sted. De kan formidle skala, hvilket måske er vigtigere end nogensinde, da meget nybyggeri er stort, både i højde og omfang. Selvom kirkebyggelinjerne respekteres, er der meget at hamle op med i en landsby, hvor kirkegården måske ligger centralt, men landsbyen i øvrigt er præget af byggeri til landbrug eller industri. Træer kan give kirkegården tyngde og fortælle en særlig historie. Mange landsbykirker formår slet ikke i sig selv at danne en visuel tyngde. Her er samhørigheden mellem kirke og træer afgørende.

På køreture i landskabet er det ofte markante træer, man ser

En allé af rønnetræer, formet af vinden, fører op til indgangen på Sneum Kirke. Her går man altid gennem et spalier, formet af tiden og vinden og nærmest usynlig pleje.
Foto: Henning Looft 2015.

på afstand, og først tættere på oplever man kirke, træer og diger i deres samspil. De tider, hvor kirken var den højeste bygning i sognet, er for længst ovre. Træer giver oplevelser og har stor herlighedsværdi. Naturoplevelse, oplevelser af årstiderne og mangfoldighed i vækst er eksempler. På mange kirkegårde ses helt særlige træer, specielle arter eller træer, der har stor ornamental virkning. Herlighedsværdi er af kolossal betydning for menneskers trivsel. Herlighedsværdi omfatter også dyrkningsglæde, oplevelse af skønhed og den suggestive kraft, der kan være forbundet med oplevelsen. Det er erfaringen, at det er noget, de fleste kender til og forstår, men måske savner ord for. Også fagfolk savner ofte ord for de oplevelser og virkninger, man gerne vil fremhæve, så der er måske et emne at forske i?

En sommeraften kan et træ være en oplevelse, men det, der måske gør indtryk, er i virkeligheden oplevelsen af sollyset, der diffust flimrer gennem kronen og efterlader et indtryk, det kræver meget at forklare. Malere og poeter er måske blandt dem, der bedst kan beskrive, men sikkert er det, at virkningerne kan være både store og stærke. Og så er der i øvrigt rigtig mange bryllupsbilleder, hvor træer spiller en stor rolle!

40-50 år gamle egetræer danner tag, men det er lysets spil i mellemrum og på gulvet, der er den store oplevelse. Nordre Kirkegård, Herning.
Foto: Henning Looft 2015.

Træer har mange fysiske funktioner. De giver læ, de er klimamodererende, de giver skygge på varme sommerdage, og store træer sikrer både stor fordampning af vand og lagring af store mængder CO₂. Listen over funktioner er meget længere og spænder fra det globale, som regnskovenes betydning, til det lokale, som træernes betydning for miljøet. Nogen hævder, at træer kan være ubekvemme. Bladene er livgivende, men falder af om efteråret. Træerne rammer udsigter ind, men kan forhindre et 360-graders frit vue. Træerne bruger af jordens frie vand og konkurrerer hermed med andet, vi gerne vil dyrke. Det er jo korrekte iagttagelser, men der er også nogle proportioner, der skal overvejes. De små ting, der måske kan drille lidt i dagligdagen, må ikke få lov at herske over langt mere essentielle værdier som skønhed, oplevelse og glæde. PH er kendt for meget. Også for at have sagt: Skønhed skader sjældent!

Klippede stammehække danner sammen med bøgehække vægge i et rum med sin helt egen karakter. Fredens Kirkegård, Odense. Foto: Henning Looft 2010.

Der er nogle plantningsmønstre, der ofte benyttes på kirkegårde, og som er gode virkemidler, en slags byggesten, der gør det nemmere at drøfte og tage stilling.

Randtræer er velkendte. Det er store eller mellemstore træer, plantet i en taktfast række lidt inden for diget eller af og til lidt uden for. Funktionen er helt klart at definere kirkegården som et særligt sted, afgrænset med dige og randtræer mod omverdenen. Det er her inden for, i et rum med vægge af træer, med kirken som centrum og med himlen som loft, at livets højdepunkter foregår, herunder begravelse af de døde. Værdien af sådanne runddannende vægge er derfor meget stor, og samtidig får kirken en helt særlig position i rummet.

Indre trærækker giver struktur og kan være rygrad i anlægget, så kirkegården nemt kan opfattes, og man kan finde rundt. Rækkerne kan stå i en fast takt, eller træerne kan være jævnt fordelt i en eller flere rækker. Alléen er en dobbelt række træer omkring en sti eller vej og et meget stærkt arkitektonisk element, men alléen stiller altid noget særligt i udsigt. Der skal være noget for enden. I herregårdsalléen er det jo slottet eller gården, der er for enden, men mindre kan også gøre det.

Fritvoksende træer, også kaldet solitære træer, er mest brugt ornamentalt og kan være overordentlig karakterfulde og byde på oplevelser. Forbillederne er blandt andet den store blodbøg på gårdspladsen eller den højt kuplede hestekastan-

je midt på plænen. Mindre kan sagtens gøre det. Træer som paradisæble, fuglekirsebær eller magnolier har stor orna- mental virkning, og måske kan store æbletræer, valnød eller japanske kirsebær være anvendelige både med deres orna- mentale virkninger og med deres frugter. Fugle og dyr vil i det mindste blive tiltrukket og skabe liv.

Andre træplantningstyper er den lille gruppe på 3-5 træer, den klippede stammehæk, det levende hegn eller nøddegan- gen. Ligesom gravsteder har forbillede i havens elementer, er det en fornuftig idé, at træplantninger har forbillede i kultur- landskabets elementer, hvorfra man kender dyrkningsmøn- stre, udtryk og virkninger.

God forvaltningsskik

Folkekirken er ansvarlig for en betragtelig del af den samlede danske træbestand! Da mange menighedsråd passer godt på træerne, får de heldigvis ofte lov at blive store, og de har stor værdi på mange måder. Ansvaret omfatter ikke bare kirke- gårdene, men også præstegårdshaver, kirkeskov og andre anlæg. Der følger ansvar med, når man har sådan en posi- tion, og det ansvar skal forvaltes med både glæde og kløgt. Skal man sætte sig et varigt minde af betydning, skal man opnå mindst en af tre ting: at få et barn, at skrive en bog eller at plante et træ. Betragt det som en opfordring!

At forvalte træer betyder, at man skal arbejde med dyrkning. Ligesom hos landmanden og forstmanden medfører god og fornuftig dyrkning en stor værdiforøgelse. Det kan man også opleve på mange kirkegårde. I drift og pleje betyder det, at man tager de rigtige beslutninger på de rigtige tidspunkter. Og det er som regel tidligt, hvor indsatsen er billig og afka- stet stort. Nødvendige udtyndinger skal foretages i tide. Hvis man ikke er så kyndig, så er et godt råd, at man skal tænke på at bruge saks og ikke sav – så er man i tide. Rettidig omhu er ikke et bonmot, men noget helt afgørende for dyrkning og vækst. Man kan godt forestille sig beskårne og formede træer på kirkegårdene. Rigtig godt endda. De har et ret sta- tisk udtryk og kan skabe karakter. I sagens natur er sådanne elementer ikke store, men de kan være overordentlig smuk- ke. Her gælder to regler. Træerne skal tildannes fra unge, og når man har lagt sig fast på et bestemt udtryk, kan man ikke uden videre fravige det. Det samme gælder systemplantnin- ger som træerækker og alléer. Her er det afgørende, at syste- met er intakt. En allé med mange huller er ikke helt, hvad

man kunne drømme om. Plejen skal derfor sikre, at alle individer er ens og har samme kår.

Da der på mange kirkegårde er blevet god plads, kan man godt slække noget på stramheden i systemplantninger. Et bredt græsband, hvor træerne vokser spredt, kan være et meget udtryksfuldt element og er ikke så sårbart over for udfald af et par træer. Man kan sjældent have træer af forskellige aldre stående i den samme bestand. Træernes føde er lys – og det kæmper de enkelte planter om. I en række eller en hæk har alle deres plads og får hver især deres udsnit af lysmængden. Planter man små træer ind i en bestand, vil de ofte være nødt til at række ud efter lys og bliver derved skæve og tynde. Nogle huller i en række går an, men når det er for mange, er det bedste ofte at rydde og plante nyt. Efter 10-15 år er elementet genskabt og fungerer igen i mange år.

Begynder plantningen, rækken eller alléen at sygne hen med toptørhed, nedfald af kviste, angreb af svampe mm., så er det sjældent en god idé at bruge en masse ressourcer på vedvarende topkapninger, styninger og afskæringer. Der findes vellykkede eksempler fra herregårdshaver på sådanne operationer, men det er dyrt, skal følges op med få års mellemrum, er sjældent en berigelse og er i virkeligheden bare end udskydelse af den fornuftige og meget billigere løsning: at etablere et nyt element, der kan glæde i rigtig mange år.

Når det gælder kirkegården og dens træer, skal man beslutte, hvordan forholdene skal se ud om 15-20 år og 200 år frem. Det er herudfra, man vælger plantning, etablering og drift. Ansvarlige forvaltere vælger altid at gøre tingene ordentligt, at udnytte de naturgivende muligheder og at gøre tingene i tide. Det giver nemmest succes - og det er billigst i længden.

Plan, politik og styr på træerne

Værdier skal der værnes om. Når det gælder træer, skal man tænke sine værdier på to måder. Hvilket udtryk skal kirkegården have om 50 eller 100 år? Og hvordan gør vi i de nærmeste år, så vi kan opnå vores mål? Begge dele skal der styr på.

Begrebet mode eller trend findes ikke, når det gælder træer. Mode er noget flygtigt og kan ikke anvendes i denne sammenhæng. Den, der planter et træ for at være moderigtig, har ikke helt forstået, hvad det handler om. Det har derimod

den, der planter for de kommende generationer. I menighedsrådet skal kirkegårdens indretning og udtryk jævnligt drøftes, herunder træernes tilstand og virkning. Man kunne ønske, at der altid forelå en træplan og en træpolitik for kirkegården, så man i sognet vidste, hvad der blev lagt vægt på, og så skiftende menighedsråd kunne sigte mod samme mål. Et sådant værktøj kan forankre driften og sikre, at der bliver gjort det nødvendige, kun det nødvendige og ikke noget herudover. Det er ikke nogen stor opgave, men en spændende opgave, hvor menighedsrådet kan efterlade både en attraktiv kirkegård og en vision til efterfølgerne. Og så bliver der mulighed for at fortælle en god historie i sognet og lade borgerne få et indblik i en eller flere af rådets opgaver.

En træpolitik skal give svar på, hvad der er den bærende idé på kirkegården, hvad man skal opleve, og naturligvis hvordan man kommer så vidt. Man skal også tage stilling til, hvordan man håndterer det, når der sker noget uventet som stormfald eller angreb af svampesygdomme. En sådan plan er simpel at udarbejde, men giver et godt grundlag at træffe beslutninger på. Selvom træerne er menighedsrådenes ansvar, er reglerne sådan, at provstiet skal godkende nyplantninger, fældninger og store indgreb. Typisk søger provstierne råd hos stiftet og deres konsulenter, men man

En lille fyrrelund med stor ornamental virkning. Lunden har en væsentlig funktion ved at skærme visuelt mod de meget store bygninger på havnen. Kun træer har en skala, der formår det. Rønne Kirkegård. Foto: Henning Looft 2015.

Hjertetræer og hække danner rum. Sol og skygge giver oplevelser. Lyngby Parkkirkegård.
Foto: Henning Looft 2015.

kan også forberede sig godt ved selv at søge råd hos erfarne og kyndige personer. Som med mange ting kan det være en rigtig god idé at spørge flere steder.

Hvordan sikrer man sig, at de store træbestande, som folkekirken ejer, bliver forvaltet og udviklet kvalificeret? Provstierne er en central aktør, og provstierne har et stort ansvar. Provstierne fører tilsyn med kirkegårdene ved regelmæssige provstiesyn, og man kan ikke forandre væsentlige elementer uden accept fra provstiet. Det gælder også træer. Provstierne kender de enkelte kirkegårde og menighedsråd. Sikkert også gravere og kirkegårdsledere, og de er en slags kulturbærere i og med, at de kommer rundt i hele provstiet og har netværk i stiftet. Det store overblik er hos provstierne.

Provstierne vil nok indvende, at de har mange opgaver. Jo, men det er jo ikke nogen ny opgave, blot skal ansvaret systematiseres og fokus øges. Når der er spørgsmål om ændringer på kirkegården, skal provstien rutinemæssigt bare bede om, at der fremlægges en langsigtet plan og en politik for kirkegårdens træer til sagsbehandlingen og som grundlag for beslutninger.

Et øget fokus på træerne og deres værdi vil givet skærpe både interessen for og glæden ved at have ansvaret for dem. Det vil sikre en høj kvalitet af træerne, og at kirkegårdene også i fremtiden er kulturhistoriske helheder med træer, kirke og kirkegård.

Bornholmske granitter

Af Steen Jensen

Sten- og billedhugger, Mors

Ingen kender helt alderen og oprindelsen på Bornholm, og i min læretid sagde man, at den bornholmske granit havde en alder på 1,7 milliard år. Jeg har efterfølgende hørt forskellige dateringer, men den bornholmske granit er i hvert fald meget gammel. Og på grund af de store kontinentalpladers vandring kan man heller ikke sige, hvor i verden Bornholm er opstået.

I midten af 1700-tallet begyndte man at få en egentlig stenhuggerkultur på Bornholm. Før havde man haft en række små brud, der var tilknyttet de bornholmske gårde. Det, der satte gang i produktionen, var en stor efterspørgsel efter forarbejdede sten til store byggeprojekter. Specielt i København, men også i de øvrige danske byer, brugte man i den periode store mængder af tilhugget granit til store prestigeprojekter. Der var to grunde til dette store forbrug af granit, den ene, at vi har et surt klima, der er meget aggressivt over for byggematerialer, her er granittens store holdbarhed en fordel. Den anden grund var, at granit er relativ dyrt, så der har været en del prestige i at benytte materialet. I dag er København verdens smukkeste granitby, med blandt andet Hovedbanegården, Rådhuset, Christiansborg.

Det har sikkert været hårdt og slidsomt at være bornholmsk stenhugger i den periode, for på grund af øens afsides beliggende placering har svendene nærmest været stavnsbundne. Omkring starten af 1900-tallet var der dog en udvandring af svende, der søgte lykken i det øvrige land. Jeg havde en kort overgang en forretning i Thisted, navnet var Brdr. Jensens stenhuggeri, værkstedet var startet af to bornholmske brødre, der netop var udvandret. De fik lavet et stenhuggeri,

der i en periode var Jyllands største. En del af deres svende forlod Thisted og slog sig ned som selvstændige stenhuggere i nabobyerne. En af svendene var Karl Rasmussen, der tog til øen Mors, hvor jeg kommer fra, og en af hans svende, Erik Jensen, startede endnu et stenhuggeri i den anden ende af Nykøbing. Det var det stenhuggeri, min far overtog, så næsten alle danske stenhuggerier er direkte eller indirekte efterkommere af den bornholmske udvandring. Det er lidt sjovt at tænke på, at uden denne udvandring havde der sikkert ikke været stenhuggere i Danmark, og kirkegårds-kulturen havde været en helt anden uden gravsten i granit. En sidebemærkning: Danmark er det eneste land i Norden, der har en egentlig stenhuggeruddannelse, med læretid og aflæggelse af svendep prøve.

Det største stenbrud på Bornholm er Klippeløkken, som ligger uden for Rønne, deraf kommer granittens navn Blå Rønne granit. Granittens navn var som oftest det samme som det sted, hvor den blev brudt. Bruddet er meget gammelt og har en af verdens bedste granitter. Man regner en stens styrke ud fra, hvor meget vand den kan suge, og Blå Rønne er næsten vandtæt. Hvis man besøger Klippeløkken, kan man ved selvsyn se de mange revner i klippen. Det betyder, at det kun er meget lidt af klippen, der er brugbar til kommerciel udnyttelse. I min læretid regnede man med, at der var en udnyttelsesgrad på kun 5 %. Jeg mener at, den i dag ligger nærmere de 10 %. Et af de bedste nordiske brud, jeg har kendskab til, er

Stenbruddet Klippeløkken.
Foto: Michael Rohde-
Petersen

bruddet i Bjærløv i Sverige. Her havde man, sidst jeg besøgte bruddet, en udnyttelsesgrad på 36 %. Der er stor forskel på, om man bryder tre sten og kasserer de to, eller om man, som på Bornholm, bryder ti og må kassere de ni. Så tager man den gode kvalitet og den lave udnyttelsesgrad i betragtning, så er der en god sammenhæng mellem pris og kvalitet.

For en stenhugger er det altafgørende, at stenens gitre er intakte, for det betyder noget for den villighed, med hvilken stenen lader sig behugge. Ganske kort fortalt starter granit med at være flydende. Det er flydende magma, som kommer fra jordens indre, f.eks. ved vulkanudbrud. Størkningstiden kan vare mange tusinde år. I denne størkningsperiode sker der en polarisering, hvor massens forskellige partikler søger sammen. Kvarts binder sig til andre kvartspartikler, glimmer til glimmer osv. Det betyder, at granitten begynder at blive kornet. Jo længere størkningstid, jo mere grovkornet bliver stenen. Det væsentligste for stenhuggeren er glimmer og feldspat. Glimmeret danner nogle bladformede krystaller, der ligger vandret, næsten som blade i en skovbund, mens feldspatten derimod danner stavformede krystaller, der står lodret. Det er det, man kalder stenens gitre. Hvis man kløver stenen efter glimmeret, får man stenens bedste kløveflade kaldet stankløv. Hvis man kløver efter feldspatten, får man stenens næstbedste kløveretning kaldet svallen. Det betyder, at en sten, der er kløvet ud fra stenens gitre, vil kløve fuldstændig vinkelret. Nogle gange bliver gitrene dog ikke skabt ordentlig, hvilket kan skyldes, at der har været en forkastning, inden stenen er helt størknet. Det deforme gitter gør stenen vanskelig at bearbejde, i grove tilfælde vil stenen være umulig at kløve og vanskelig at hugge.

I Klippeløkken findes to forskellige granitter, den ene er finkornet og mørk, den anden grovkornet og lysere. Den finkornede er den mest eftertragtede og bruges til gravsten og finere arbejder, den grovkornede er mest brugt til bygningsarbejde, trapper og lignende. Ud over disse sten er der jævnligt forekomster af feldspat, der typisk ligger i striber kaldet katstriber. Hvis man deler en sten ned gennem en katstriben, får man en sten med en rød forside, som kaldes for en rødskal. Grunden til, at Blå Rønne er min favoritsten, er, at stenen har et perfekt gitter, det vil sige, at den er god at hugge i, og den har nogle fine kontraster. Det sidste betyder, at stenen bliver næsten sort, når den er poleret, og helt lys, når den er stokhugget eller riffelhugget. Disse behugninger laves henholdsvis med en hammer med prisme, der minder om

Blå Rønne granit, finkornet og grovkornet. Foto: Steen Jensen

Gundested stenen Golgata, med de tre elementer, stenen, korset og kilden. Stenen er jetbrændt, korset og kilden stokhugget. Foto: Steen Jensen

Moseløkke granit.
Foto: Steen Jensen

en kødhammer (stokhugget) eller en hammer med riller (rif-felhugget). Imellem disse to yderpunkter kan man, ved forskellig bearbejdning, lave alle mellemliggende nuancer. Blå Rønne er, efter min mening, ultimativt den smukkeste sten, der kan sættes sammen med beplantning.

Hvis vi rejser nordpå, kommer vi til det næstbedste bornholmske brud, Moseløkke. Denne granit er beigefarvet med en rødlig undertone. Den har de samme farver som Blå Rønne, men med en anden fordeling. Begge granitter har samme struktur, så kombinationen af Blå Rønne og Moseløkke giver meget skønhed. I gamle dage brugte man meget at sætte forskellige granitter sammen, hvor vi i dag ikke er så sprælske og ofte får lavet stearbejder, der virker meget flade og sterile. Moseløkke har også et perfekt gitter, der gør den ideel at bearbejde. Den var tidligere meget benyttet til bygningsarbejde, fordi den står meget smukt til murværk. Kontrasterne er næsten lige så gode som Blå Rønnes.

Hammergranit/
Rød bornholmsk granit.
Foto: Steen Jensen

Længere mod nord findes Hammergranitten, også kaldet Rød bornholmsk. Den har en lilla/rød farve og er en meget smuk sten. Desværre blev bruddet lukket i 1960'erne på grund af fredning. Bruddet er i dag fyldt op med vand og kan ses som Opalsøen. Rød bornholmsk granit har to egenskaber, der ikke er heldige. Den ene er, at den er fugtsugende, og den anden at den er hård ved mejslerne. Vi skulle bruge 1/3 flere mejsler, når vi huggede i Rød bornholmsk granit.

I Paradisbakkerne finder vi Bornholms eneste gnejs. En gnejs

er en granit, der har været under stort tryk, så den atter er blevet flydende (ikke smeltet). Det betyder, at stenens korn er blevet trukket ud til striber, polariseringsprocessen er startet igen, og stenens gitre er blevet dannet på ny. Denne proces kaldes en amorf proces, der er en forvandringsproces, hvor granit bliver omdannet til gnejs og kalksten til marmor. Tommelfingerreglen er, at granit er spættet, og gnejs er stribet. Paradisgnejsen er mørk i bunden, næsten som Blå Rønne, med beige striber, der ligner Moseløkke. Så hvis man blander sten, bør man tage Paradisgnejsen med også. Stenens kontraster er ikke så gode som de to andre granitters, og stenens gitre er heller ikke helt komplette, så den er meget sej at hugge i. Stenens markante åretegning kan konflikte med stenens form og med bogstavernes placering. Derfor er min favoritbehandling af Paradisgnejs en stokhugning, hvor stenen bliver lysere og årene lidt mindre fremtrædende.

Den sidste granit er Hellsbakke, som er en meget grovkornet brunlig sten. Den er brugt meget til trapper og facader. Stenens gitre er ikke særlig veludviklede, så den er ikke god at arbejde i, men værst er dog, at den mangler kontrasterne. Det betyder groft sagt, at den ser ens ud, uanset om den bliver

Elefantporten ved Carlsberg, stokhugget i Moseløkke.
Foto: Michael Rohde-Petersen

Paradisgnejs.
Foto: Steen Jensen

Paradis gravsten med
stokhugget forside og
sandblæste bogstaver.
Foto: Steen Jensen

Hellsbakkegranit.
Foto: Steen Jensen

poleret eller stokhugget. Jeg bruger kun Hellsbakke, når jeg skal bruge en form uden bogstaver eller dekoration.

Sidste år fik jeg fik tilsendt et billede af et lille vejkors fra Bækmarksbro, med ønsket om, at jeg skulle hugge et lignende kors. Det er sikkert et gammelt keltisk kors, og dermed er korset omkring 1000 år gammel. Jeg fortalte kunden, at korsets patinering ikke kan genskabes, men at korsets facon ikke var noget problem. Jeg aftalte med kunden, at jeg skulle bruge Hellsbakkegranit og udhugge korset på øjemål, så den fik det samme udseende.

Da korsets form var hugget, havde den en savet side, som ikke var i harmoni med resten. Af denne side slog jeg nogle store skaller af så tilfældig som mulig, og da stenen var godt og grundig maltrakteret, prøvede jeg at finde en fælles rytme

og harmoni med den øvrige sten. Korset var hugget med en rod, så det kunne graves 30 cm ned i jorden, så det kunne stå stabilt.

Jeg var selv tilfreds med resultatet og kontaktede kunden, der dog havde to ønsker, som jeg ikke var forberedt på. Det ene var, at de ønskede korset i fuld højde, derved kom det nærmere på et latinsk kors, det andet ønske var at bruge korsets bagside som front, fordi der netop var en rødskal. Dermed kom korset, synsmæssigt, langt fra til at ligne det lille tætte vej Kors, men jeg må indrømme, at det står smukt sammen med den gamle middelalderkirke i Naur ved Holstebro.

Vej Kors fra Bækmarksbro.
Foto: Niels Henrik Arendt.

Kopi af gammelt vej Kors,
hugget i Hellsbakke granit
med rødskal, opstillet på
Naur Kirkegård.
Foto: Steen Jensen

Niels Hansen Jacobsens grav- og mindesten

Af Jeannette Trefzer

Kunsthistoriker, museumsinspektør ved Vejen Kunstmuseum

Som nytilkommen kunsthistoriker på Vejen Kunstmuseum, et specialmuseum for kunsten omkring 1900, overvældes man af alsidigheden i den kunstneriske produktion hos museets hovedperson, billedhugger og keramiker, Niels Hansen Jacobsen (1861-1941).

Stenhugger - burde man også føje til på Hansen Jacobsens visitkort. For ud over at give form til en meget personlig, dramatisk-dynamisk linjebåren stil i sine skulpturer og skabe keramik af en helt særegen karakter, huggede Hansen Jacobsen over 200 grav- og mindesten.¹ Også her formåede han oftest at sætte sit eget individuelle fingeraftryk.

Optakten

Niels Hansen Jacobsen blev født i Vejen i september 1861 som yngste barn af fem. Familien drev landbrug og en tømmerhandel, men Niels var kreativt anlagt, holdt af musik, tegnede og skar i træ og ville ikke være landmand. Det var til farens store

Niels Hansen Jacobsens
dystre hovedværk Skyggen
fra 1897.
Foto: Pernille Klemp.

ærgrelse, for han havde aldrig set en karl pløje så lige en fure som Niels.²

Fra 1884 til 1888 uddannede han sig på Kunstakademiets Billedhuggerskole i København. På akademiet lærte han sin første hustru, Gabriele Rohde (1862-1902), at kende. De giftede sig i 1891 og tog på bryllups- og studierejse gennem Europa til Paris, hvor de slog sig ned i næsten 10 år. Opholdet blev skelsættende for Hansen Jacobsen. Her stiftede han bekendtskab med avantgardekunsten, og under indflydelse fra tidens symbolistiske strømninger og Jugendstilen udviklede hans udtryk sig bort fra et mere akademisk og traditionelt formsprog til en abstraherende, kraftfuld og linjedyrkende stil, som kunne formidle symbolisternes optagethed af indre tilstande, følelser og tanker om liv, død og kærlighed. Fra 1890'erne stammer nogle af Hansen Jacobsens mest markante skulpturer, såsom *Natten* (1895), *En Trolde, der vejrer Kristenkød* (1896) og *Skyggen* (1897). Her beskæftiger han sig med livets mere dystre aspekter, død og forgængelighed, hvorimod værker som *Foråret* (1900) og *Vinranken* (1892) slår en livsbekræftende tone an, idet det spirende og voksende liv er i centrum. Menneskets livscyklus som tema kommer siden til at gå igen i Hansen Jacobsens arbejde med grav- og mindestenene.

At tjene til dagen og vejen

I september 1902 fik Hansen Jacobsen selv livets brutale omskiftelighed at mærke, da hans hustru døde i Danmark efter en kræftoperation. Det slog ham ud af kurs, og han flyttede hjem til Vejen og hjalp til på familiegården hos sin gamle far, afbrudt af ophold i København i vintermånederne.

Det var svært at komme i gang igen med det kunstneriske arbejde, men bestillingsopgaver, som *Modersmålet* (1903) til Skibelund Krat, skulle færdiggøres, og et nybygget atelier med et par ovne satte ham siden hen også i stand til at brænde egen keramisk kunst, som han var begyndt at dyrke i Pariserårene.

En bekostelig separatudstilling på Den Frie i København i 1901 havde drænet kunstnerens økonomiske ressourcer, og arbejdet med grav- og mindestenene blev en indtægtskilde, der voksede og fortsatte frem til hans død i 1941. Det var Hansen Jacobsens far især tilfreds med, for endelig foretog "stenkløvereren", som han kaldte sønnen, sig noget fornuftigt.³ Hansen Jacobsen selv havde mere blandede følelser over for stenhugningen. I et brev til digteren Jeppe Aakjær den 3. oktober 1921

Niels Hansen Jacobsens livsbekræftende skulptur *Foråret* fra 1900. Foto: Frederik Madsen, Vejen Kunstmuseum.

skriver han: "... jeg er desværre ikke til (at) drive til skrivebordet, og det bliver jo længer og værre for mig, jeg må for at leve hugge så mange bogstaver i granit på gravsten, så det måske er en af grundene til min umulighed til at skrive".⁴

Egnens sten

Man skal ikke have set mange af Niels Hansen Jacobsens sten, før det går op for en, at der her er tale om godt gammeldags håndværk hele vejen igennem. Kun i ganske få tilfælde kommer stenen fra et stenbrud, med den ensartethed og det industrielle præg, det giver, ellers er der tale om egnens uslebne sten, hvor ikke to er ens, hverken fra naturens hånd eller i kunstnerens bearbejdning.

I 1908 giftede Hansen Jacobsen sig for anden gang, nu med købmandsdatteren Kaja Jørgensen (1882-1928) fra Vamdrup, og livet blev igen lettere. Parret boede i familiegårdens aftægtsbolig, Hytten. Den var omgivet af atelieret med brændeovnene, huggehuset, hvor stenarbejderne blev til, og en græsmark, der anvendtes til opstilling af de mange sten, som egnens beboere løbende gjorde Hansen Jacobsen opmærksom på, og som han, hvis de var brugbare, lod transportere dertil. I et brev til Hansen Jacobsen skriver en kone fra Vittrup således: "Dette for at sige dem, at jeg har en 3 sten som de vist kan bruge til Minde sten vis de vil have dem bedes de komme først i næste uge saa er vi Hjemme".⁵

Niels Hansen Jacobsen ved Hytten i Vejen. På marken ses de mange sten, som ligesom klar til at blive omformet til gravsten. Foto: Niels Hansen Jacobsens fotoalbum, Vejen Kunstmuseum.

Flytningen af stenene var et slidsomt arbejde, der kunne involvere mange hænder og blokvogne trukket af heste. De allerstørste sten bearbejdede Hansen Jacobsen tæt på fundstedet og lod flytte mindst muligt. Kun i ganske få tilfælde blev store sten sprængt for at blive til flere mindre, som i tilfældet med en sten fra Læborg, der blev til tre nye: stenen i Rødding over frimenighedens faldne i første verdenskrig, Genforeningsstenen i Skibelund Krat og stenen på H. F. Feilbergs grav i Askov. Hansen Jacobsen benyttede sig af hjælp til hugningen af de mange sten. Det kunne være af lokale stenhuggere eller de skiftende medarbejdere, han havde på pladsen omkring Hytten, herunder stenhuggere på valsen, som blev et par måneder, inden de rejste videre ud i Europa.

Respekten for stenen og livet

Kærlighed til det naturskabte og en respekt for den enkelte sten synes at være central i Hansen Jacobsens tilgang til arbejdet med den. Med billedhugger Rudolph Tegnens ord: " - Du fik en god Slurk af Livets Malurt at drikke naar Du, gennem mange Aar, maatte hamre den haarde Granit for at leve, og dog har jeg set Dig klappe Stenen kærligt, fordi Du elskede den af Din varme trofaste Sjæl".⁶

Hansen Jacobsen tvang aldrig en unaturlig form ned over stenen, men lod dens egne linjer danne grundlag for bearbejdningen og udsmykningen, som dermed synes at vokse ud af

Gravsten for Niels Christian Christensen og Molly Christensen på Malt Kirkegård med nordisk vækstmotiv.
Foto: Pernille Klemp.

Gravsten for H. P. Andersen og Maren Andersen på Brørup Gamle Kirkegård med overdådigt vækstmotiv i form af et helt træ. Foto: Pernille Klemp.

Morgenrøden fra 1902-03. Her på kunstnerens første hustru, A. Gabriele Hansen Jacobsens gravsted i Holbæk. Foto: Pernille Klemp.

stenen. I de bedste sten opnår han således en fusion af stenens form med den kunstneriske idé.

Med udgangspunkt i symbolismen og Jugendstilen, som han var blevet påvirket af i Paris, blev spirende, voksende, linjedyrkende motiver fremherskende på de udsmykkede sten, ofte med tydelige referencer til vikingetidens ornamenter også. Dette vækstmotiv - i form af slyngede, groende grene, blade, blomster, planter, ranker, vinstokke og hele træer - knyttede samtidig an til symbolismen på indholdsplanet. For ved at mejsle et vækstmotiv i en gravsten for en afdød blev menneskets evige livscyklus markeret. Livet og døden og genfødslen, alt efter religiøs overbevisning, til et nyt liv i himmel, på jord eller i naturen. Et meget livsbekræftende kunstnerisk valg sammenlignet med den mere fremherskende traditionelle dødssymbolik på mange gravsten, hvor knækkede søjler, træer uden grene og engle med udslukte livsfakler blot udstiller det afbrudte liv. Hansen Jacobsen brugte også de mere traditionelle motiver på gravsten, eksempelvis engle, som kan pryde større sten bestilt af velhavende og betydningsfulde personer. Englene kunne i hans udgave blive noget mandhaftige og kantede. En undtagelse er *Morgenrøden* fra 1902-03, en smuk kvindefigur med udslåede vinger i bronze, som står på hans første hustrus grav og den anden hustrus familiegravsted. Kors anvendte han sjældent, dukker de endeligt op, kan det være i form af solkors. Derimod inkorporerer han gerne og med mere held ornamenter, der rummer en karakteristisk af den afdøde, som når en musikers sten forsynes med en indhugget violin og en g-nøgle. Andre gange ses igen små livsfejrende elementer, såsom en fugl, en skinnende sol, simple blomster, et hjerte og også en enkelt sommerfugl.

Det er i vækstmotiverne, at Hansen Jacobsens personlige stil træder tydeligst frem og i de bedste sten knytter an til formsproget i skulpturelle værker som *Natten*, *Trolden* og *Skyggen*. Det er også her, hans sten er mest originale, ved på indholdssiden at hylde naturen og livet, hvilket genkendes fra skulpturer som *Foråret* og *Vinranken*.⁷

Forskellige typer af grav- og mindesten

Hansen Jacobsens grav- og mindesten synes at falde i tre kategorier. Til den mindre, private og oftest lokale bestiller udførte han mange simple marksten med enkle inskriptioner. Dyrere bestillinger var tit større og overdådigt gennemarbejdede sten til en mere pengestærk kundekreds, og i den mest eksklusive

ende hørte de sten til, som var udstyret med portrætrelieffer i bronze. Sidstnævnte var bekostelige at fremstille. Først skulle der laves et portræt i ler, dernæst en form, så skulle relieffet udføres på et bronzestøberi og slutteligt monteres i stenen.

Mange fine eksempler på mindsten med portrætrelief står i den nationale mindepark Skibelund Krat nogle kilometer fra Vejen. Her blev danskheden fejret i de år, hvor den dansk-tyske grænse var trukket ved Kongeåen og lå håndgribeligt nær, blandt andet ved grundlovs møder, og her er stenene sat for stolte højskolefolk og andre, som kæmpede for den danske sag, i et smukt naturområde, der i høj grad er et besøg værd.

Niels Hansen Jacobsens personlige papirer er borte. Heldigvis er en enkelt regnskabsbog bevaret. Den er fra årene 1929-30 og giver indblik i de varierende priser for stenene. Her nævnes beløb fra 100 kr. og op til 750 kr. En arbejdsmand på en fabrik tjente på den tid omkring 230 kr. om måneden, så stenene har ikke været for enhver pengepung, og tit var der tale om, at en større kreds af mennesker stod bag en bestilling. Som når en folketingsmand eller en højskoleforstander skulle mindes.⁸ Investerede man i en sten, kunne man være sikker på at modtage et stykke personligt og ærligt gennemført arbejde med særligt Hansen Jacobsensk præg, uanset om der var tale om en lille, mere uanseelig sten eller et større officielt monument.

Mindesmærke for Amalie og Sophus Høgsbro med portrætrelief indviet i Skibelund Krat i juni 1907.
Foto: Pernille Klomp.

Det Hansen Jacobsenske præg

Hvordan kan man så kende en sten udført af Hansen Jacobsen?

Som nævnt bør man holde udkig efter det gode håndværk, den respektfulde behandling af stenen og det nordisk inspirede vækstmotiv. At lede efter en signatur er tit omsonst. Det karakteristiske navnetræk, som han forsynede skulpturerne med, satte han sjældnere på stenene. Måske fordi det her ikke handlede om ham, men den afdøde - personen man skulle mindes - i kirkegårdens kontekst.⁹

Selvom en sten mangler selve navnetrækket, vil inskriptionerne tit "sladre" om ophavsmanden, for Hansen Jacobsen benyttede sig af en særlig typografi og en egen karakteristisk "håndskrift". Bronzebogstaver til påmontering var i produktion på den tid, men også her valgte Hansen Jacobsen håndværket fremfor det massefremstillede.¹⁰

Skriften på stenene varierer fra bogtryklignende typer til ren håndskrift. De bogtryklignende typer veksler mellem store og små bogstaver, ofte med et ekstra stort begyndelsesbogstav. I majuskelskriften (store typer) ses iblandt små s'er og g'er. T'erne kan være udformet som i runeskrift, E'erne kan være spejlvendte tretaller, og blandt tallene er især 1, 4, 7 og 9 særlige med deres fiskekrogsagtige buning forneden. Her kan det være svært at skelne 1 fra 7. Håndskriften kan spænde fra flot svungne jugendstiltyper og skråskrift til mere ubehjælpelig skrift - men altid med et twist af liv og personlighed. På en og samme sten kan skriften skifte fra linje til linje, ja endda på samme linje.

Bogstaver og tal er næsten altid huggede som fordybninger - ristede, som det hedder med et ældre udtryk - og tit bemalede i rødbrunt, sort eller hvidt. Kun i ganske få tilfælde er inskriptionerne hugget i relief, altså forhøjede, hvor omgivelserne er hugget væk. I modsætning hertil optræder mange af Hansen Jacobsens udsmykninger i såvel højt som dybt relief.

En øjenvidneskildring givet af museets første kustode, Dagny Brande, løfter sløret for, hvordan Hansen Jacobsen overførte inskriptionerne til stenene. Han benyttede sig tilsyneladende af en såkaldt ponceringsteknik. Først blev typerne tegnet på tyndt papir, til tider af hustruen Kaja Hansen Jacobsen, dernæst blev papiret anbragt på en blød pude og typerne gennemprykkedes med en nål. Så blev papiret flyttet over på ste-

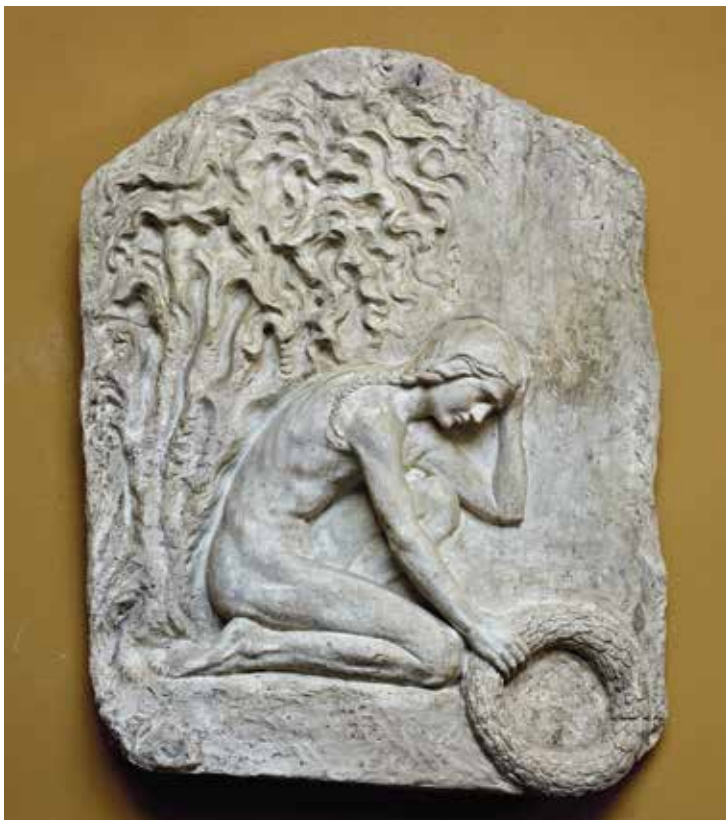
nen og et farvepulver drysset gennem hullerne til markering af, hvor der skulle hugges.

Hvad angår selve indholdet af inskriptionerne ses primært navne, stednavne og årstal, men også de i gravstenssammenhæng almindelige udtryk som "Hvil i fred", "Rejst af venner" etc. er til stede. På bestilling optræder endvidere bibelcitater, verslinjer og karakteristik af den afdødes virke.¹¹

Sten i hele landet

Størstedelen af Niels Hansen Jacobsens livsværk kan opleves på Vejen Kunstmuseum, der har eksisteret siden 1924. På museet vidner dog kun to gipsmodeller af gravstensrelieffer i Skulptursalen om hans omfattende produktion af over 200 grav- og mindesten. Her er tale om lidt mere traditionelle relieffer af en knælende nøgen pige med sørgekrans (- og med fantastisk vækstmotiv bag sig!) samt en siddende genius med sænket fakkelt.

Gipsrelief af en knælende nøgen pige med sørgekrans og vækstmotiv på Vejen Kunstmuseum.
Foto: Pernille Klemp.

Vil man opleve Hansen Jacobsens grav- og mindesten, må man forlade museet og ud under åben himmel. Nogle få hundrede meter nede af hovedgaden i Vejen finder man Vejen Kirkegård, hvor over 40 sten af forskellig art er opstillet og giver et godt indtryk af bredden i produktionen. Her findes store og små sten, enkle og mere gennemarbejdede værker, traditionelle motiver og de særlige vækstmotiver. På Vejen Kirkegård står også billedhuggerens egen gravsten fælles med den anden hustru, Kaja. En forholdsvis enkel sten med inskriptionen udført i en fin svungen håndskrift og et ristet tang/plantemotiv foroven.

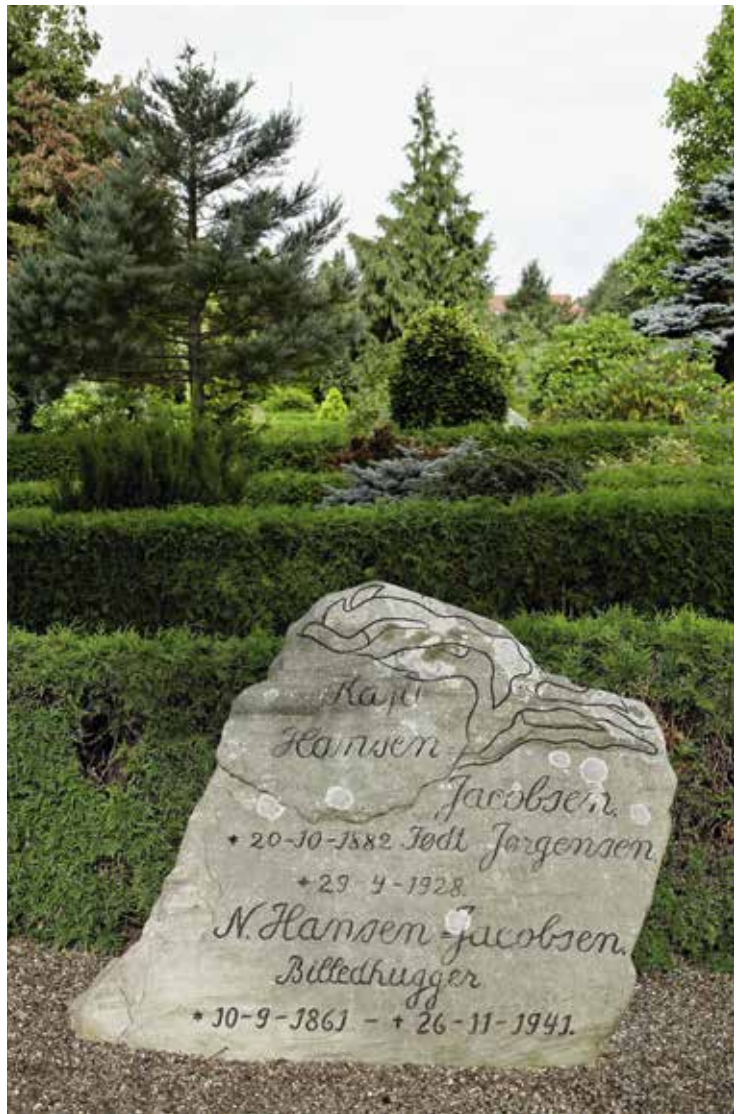
Fra Vejen breder stenene sig som ringe i vandet ud over det ganske land. Flest er at finde i og tæt på byen samt i Sønderjylland, mange i det jyske generelt, færre på Fyn og Sjælland, men de er der drypvist og rundt omkring, og man kan blot lege med tanken om, hvor mange der har været oprindeligt.

Repræsentationen kan virke tilfældig, men er det langt fra. At et stort antal sten befinder sig i lokalområdet er indlysende og bygger her på førstehåndskendskabet til billedhuggeren. Men den personlige relation, det vi med et nyere ord kalder netværket, har i mange tilfælde også spillet ind, når det gælder stenene rundt om i landet. Disse falder i fem kategorier. Den

Gravsten med relieffet af den knælende pige med sørgekrans for apoteker Mikkelsen og hustru Louise Mikkelsen på Assistens Kirkegård i Odense.
Foto: Pernille Klemp.

ene er de sten, der er sat over familiemedlemmer, som i Holbæk og Vamdrup. En anden kategori er sten rejst i forbindelse med Hansen Jacobsens tilknytning til Vendsyssel. Det vides ikke med sikkerhed, hvornår og hvordan denne tilknytning kom i stand, men i 1904 står en skitse klar til et monument over godsejer Malte Ahlmann fra godset Langholt i Vendsyssel - denne var død i 1902. Herefter kommer der flere værker til i det nordlige Jylland, hvor Hansen Jacobsen også købte en beskeden sommerbolig i Hammer Bakker. Andre sten igen er rejst på grund af billedhuggerens tilknytning til de lokale højskolekredse via Askov til Rødding og Skibelund Krat og via Falkenstjernes Højskole i København, som Hansen Jacobsen

Niels Hansen Jacobsens
og anden hustru Kaja
Hansen Jacobsens gravsten
på Vejen Kirkegård.
Foto: Pernille Klemp.

Monumentet for godsejer Malte Ahlmann (1844-1902) fra godset Langholt i Vendsyssel. Signeret 1907. Foto: Niels Hansen Jacobsens fotoalbum, Vejen Kunstmuseum.

besøgte i vinteren 84/85, til Slagelse og Vestbirk. Endnu en gruppe er de mange mindesten i Sønderjylland. De blev rejst for dansksindede soldater i tvungen tysk tjeneste under første verdenskrig samt i forbindelse med Genforeningen i 1920. Her har adgangsbilletten sikkert været Hansen Jacobsens nationale monument fra 1903, *Modersmålet*, i Skibelund Krat - det blev hurtigt landskendt ved blandt andet at være gengivet på postkort. En sidste kategori er sten opsat til minde om skovrejsningsprojekter og grundlæggelse af plantager. Disse initiativer gav en del bestillinger i det jyske.¹²

Det grundtvigianske netværk og de personlige anbefalinger har uden tvivl sendt Hansen Jacobsens sten ud i landet. Derudover har værker som *Modersmålet* og *En Trolde, der vejrer Kri-*

stenkød - opstillet i København fra 1902 og i Troldepringvandet i Vejen fra 1923 - været kendte på landsplan og har kastet opgaver af sig.

Slutbemærkninger

Med over 200 udførte grav- og mindesten, store, komplicerede skulpturer og utallige keramiske værker har Hansen Jacobsen haft meget at se til. Forståeligt nok er ikke alle sten lige vellykkede set fra en kunstnerisk synsvinkel. Hugningen af stenene gav brød på bordet, og arbejde af den karakter har langt de fleste kunstnere måttet påtage sig. Men Hansen Jacobsens produktion af sten som helhed er interessant i sin mangfoldighed og som et anderledes og personligt bud på løsningen af opgaven at give form til grav- og mindesten. Som senere generationer af keramikere har ladet sig inspirere af Hansen Jacobsens eksperimenter i ler, er der sikkert også gode idéer at hente hos ham for nutidens stenhuggere. For den personlige fortolkning af en gravsten rammer vist meget godt tidsånden.

På Vejen Kunstmuseums fyldige hjemmeside er et helt afsnit helliget kunstnerens grav- og mindesten. Her findes blandt andet en database over alle registrerede sten. Denne bygger på en registrant påbegyndt i slutningen af 1970'erne af daværende provst i Askov, Agner Frandsen, på opfordring fra Historisk Samfund for Ribe Amt. Databasen er siden vokset, men gør ikke krav på at være fuldstændig. Der dukker stadig ukendte sten op fra tid til anden og føjer sig til, andre forsvinder i forbindelse med sløjfning af grave. Så sent som i juli 2015 er der lokaliseret endnu en "ny" sten i Nibe. Hjemmesidens afsnit om stenene er af ældre dato og står for at skulle ombygges og moderniseres. Skulle man derfor på kirkegårde eller i naturen i det danske land støde på noget Hansen Jacobsensk, hører museet gerne om det, så den del af hjemmesiden kan bringes à jour i såvel indhold som form.¹³

Henvisninger til litteratur:

Buurgaard, Lise og Frandsen, Agner, *Træet i stenen*, Herning 1989.

Frederiksen, Anne Sofie og Jensen, Signe Buch, *Guide til Niels Hansen Jacobsens gravsten*, Vejen/Aarhus januar 2002. Kan købes på Vejen Kunstmuseum.

Mortensen, Niels Th., *Billedhuggeren Niels Hansen Jacobsen*, Odense 1945.

www.vejenkunstmuseum.dk - især afsnittet om Niels Hansen Jacobsens grav- og mindesten, som findes ved at vælge NHJ i den øverste menubjælke.

Noter

- 1 www.vejenkunstmuseum.dk. Se afsnittet Databasens forhistorie under Niels Hansen Jacobsens grav- og mindesten for antallet af sten.
- 2 Niels Th. Mortensen, *Billedhuggeren Niels Hansen Jacobsen*, Odense 1945, 16.
- 3 Lise Buurgaard og Agner Frandsen, *Træet i stenen*, Herning 1989, 11.
- 4 Lise Buurgaard og Agner Frandsen, *Træet i stenen*, Herning 1989, 32. Citat i brev fra Hansen Jacobsen til vennen Jeppe Aakjær 3. oktober 1921 på Det Kongelige Bibliotek.
- 5 Lise Buurgaard og Agner Frandsen, *Træet i stenen*, Herning 1989, 15. Citat i brev fra en kone i Vittrup. Dette indlagt i Hansen Jacobsens gamle adressebog.
- 6 Lise Buurgaard og Agner Frandsen, *Træet i stenen*, Herning 1989, 32. Rudolph Tegner til Hansen Jacobsen 28. november 1941, Vejen Kunstmuseum.
- 7 Lise Buurgaard og Agner Frandsen, *Træet i stenen*, Herning 1989, 8, 21, 31-32.
- 8 Lise Buurgaard og Agner Frandsen, *Træet i stenen*, Herning 1989, 63.
- 9 Lise Buurgaard og Agner Frandsen, *Træet i stenen*, Herning 1989, 7.
- 10 Lise Buurgaard og Agner Frandsen, *Træet i stenen*, Herning 1989, 17.
- 11 Lise Buurgaard og Agner Frandsen, *Træet i stenen*, Herning 1989, 17-19. www.vejenkunstmuseum.dk. Se afsnittet Introduktion til grav- og mindestenene og her Stenenes kendetegn under Niels Hansen Jacobsens grav- og mindesten.
- 12 www.vejenkunstmuseum.dk. Se afsnittet Introduktion til grav- og mindestenene og her I hvilken sammenhæng findes stenene? under Niels Hansen Jacobsens grav- og mindesten.
- 13 www.vejenkunstmuseum.dk. Se under Niels Hansen Jacobsens grav- og mindesten for mere om databasen og adgang til den.

Kirkegården i en omstillingstid

Af Mogens Bjørn Andersen

Kirkegårdskonsulent i Viborg og Aalborg Stifter

Problemstilling og forudsætning

Det er ved at være sidste udkald, hvis der skal bevares værdifulde kulturtræk fra vor tids kirkegård. Bevaringsværdierne er hverken definerede eller registrerede. Derfor bliver det tilfældigt, hvad der bevares, eller om noget bevares. I denne artikel belyses problemstillinger og dilemmaer, der opstår, når bevaringsværdier fra vor tids kirkegård skal indgå i en omlægning til en mere tidssvarende kirkegård.

Artiklen, der er skrevet med tanke på udviklingen på landsbykirkegårdene, er tænkt som et indlæg til overvejelse og videre debat, mere end det er en anvisning på, hvorledes udviklingen bør finde sted.

Der tages udgangspunkt i 1900-tallets kirkegård, som er udviklet siden slutningen af 1800-tallet. Denne kirkegårdstype kan kaldes parcelkirkegården. Der tages også udgangspunkt i, at kirkegårdens grave er genbrugsanlæg, og at det derfor er en del af kirkegårdens egenskaber, at kirkegårdens og gravens udseende løbende omformes og udvikles efter samtidens idealer. Forandringerne i de forskellige kulturperioder kan være ganske markante, som det ses af fotos af udviklings-

Sejerslev Kirkegård set fra nordøst 1873, Magnus Petersen.

Foto: efter Kirker på Mors, Anton Borg m.fl. 1989.

Sejerslev Kirkegård set fra nordøst 1936.

Foto: Danmarks Kirker, Nationalmuseet.

Sejerslev Kirkegård set fra nordøst 2013. Aalborg Stift. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

forløbet over 140 år på Sejerslev Kirkegård. Endvidere er udgangspunktet, at kirkegårdene skal afspejle et langt historisk forløb, og at et udvalg af de mest værdifulde kulturværdier skal bevares. Målet om både at bevare og forny indeholder modsætninger, som det er en udfordring at forene på kirkegårdene.

Parcelkirkegårdenes karakteristika og bevaringsværdierne

Parcelkirkegårdens struktur er opbygget over stierne fra den endnu ældre kirkegårdstype fra før 1800. Det drejer sig om stier, som fører fra kirkegårdsindgangene til kirkedøren. Desuden er de øst – vestvendte rektangulære kistegrave og gravsteder, der er udlagt i to rækker for hver sti, grundlæggende for strukturen. Parcelleringen tog fart omkring 1900 og blev

Nors Kirkegård 1935. Nyplantet allé.
Foto: Danmarks Kirker, Nationalmuseet.

Nors Kirkegård 2015. Alléen godt 80 år efter plantningen. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Nors Kirkegård. Aalborg Stift. Alléens kugleklippede kroner har skulpturel virkning året rundt. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

i adskillige sogne først afsluttet sidst i 1940'erne. I gravrækkerne anlægges de rektangulære gravsteder, hvor familiens individuelle præg blev markeret med hensyn til gravstedets størrelse og udstyr. Det naturlige, ujævne terræn blev terrasseret således, at gravstedsparcellerne fik en plan flade. Gravminderne er gennemgående stenhuggerhåndværk på et meget højt niveau. Da befolkningstilvæksten i landsognene var på sit højeste, blev arealerne udnyttet maksimalt med gravsteder anlagt på alle skæve hjørner og helt op mod digerne. Ofte er kirkegårdene blevet udvidet. Udvidelserne har ikke altid været velovervejede, idet der alligevel ikke var behov for dem. Sognets senere faldende folketal kan også have bevirket, at behovet for kirkegårdsudvidelsen ikke længere er til stede.

Beplantningen er noget af det særegne ved parcelkirkegården. Kirkegårdens trækrans ved digerne forstærker og markerer kirkegården som et landskabeligt element. Alléer af for eksempel seljerøn blev også plantet langs hovedstierne, se eksemplet på fotos fra Nors Kirkegård. Ikke mindst giver de stedsegrønne gravstedshække kirkegårdene deres særpræg. Hængeask blev i begyndelsen af 1900-tallet brugt som sørgesymbol. Enkelte træer er endnu bevaret, men ofte i stærkt forfald.

I begyndelsen af 1900-tallet blev en del af de oprindelige kampestensdiger i nogle dele af landet afløst af mure med en ydre facade af kløvet granit. Murene blev dårligt funderet, og de har ringe holdbarhed. En del af disse mure tilbageføres nu som kampestensdiger, eller de erstattes af hækplantninger.

Mange af disse karakteristiske elementer er stadig bevaret. Men på grund af den hastige omlægning af kirkegårdene forsvinder både stistrukturer og gravstrukturer, og særligt beplantningen er mange steder i forfald på grund af alder og sygdom.

Det er ikke indtrykket, at der har været tænkt meget over landskabsarkitektoniske værdier, da parcelkirkegården blev udviklet. Pladsudnyttelsen og rationaliteten vægtede tungt. I forbindelse med etablering af parcelkirkegårdene har ændringerne endog været så skelsættende, at den oprindelige skik, hvor gravmindet blev anbragt på gravens vestlige del, sommetider blev fraveget. I en ærlig arkitektur skal der være overensstemmelse mellem symbolværdier og funktionalitet, ligesom det findes i kirkebygningen. Men til trods for, at parcelkirkegårdens planløsning har væsentlige mangler, er parcelkirkegården som type blevet et let genkendeligt ikon med mange bevaringsværdige kulturelementer. Det er især gravminderne og den frodige beplantning, der skal have æren for denne hæder.

Tømmerby Kirkegård 2015.
Et bevaret enkelt og smukt
samspil mellem gravmindet
og den nu syge sørgeask.
Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Sikring af bevaringsværdierne

Bevaringsværdierne sikres gennem *lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde* med tilhørende cirkulærer. I praksis sikres bevaringsværdierne gennem den daglige administration. For gravmindernes vedkommende bliver der foretaget en egentlig lovbestemt udvælgelse af bevaringsværdige gravminder på baggrund af en gennemgang af alle kirkegårdens gravminder og ud fra fastlagte kriterier.

For kirkegårdens andre bevaringsværdier foregår vurderingen oftest i forbindelse med behandling af enkeltsager og projekter om kirkegårdens indretning. Derved bliver bevaringsværdierne kun indirekte inddraget, og de bliver ikke vurderet i en helhed. Til trods for de administrative regler, der gælder for ændringer af kirkegårdenes indretning og om træfældninger, forsvinder der alligevel værdifulde bevaringsværdier uden om godkendelsesordningerne. Hvis udvalgte bevaringsværdier skal overgives til en ny kirkegårdstype, skal der foretages en mere systematisk udvælgelse og sikring af de bedste bevaringsværdier.

I medfør af *lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde* er nu nedsat "Udvalget om kirkegårde". Udvalget skal vurdere, om kirkegårde, der ønskes nedlagt, kan tillades nedlagt. Udvalgets vurdering sker på baggrund af en kategorisering af kir-

Skjoldborg Kirkegård 2015, Aalborg Stift. Tæt gravmønster med smalle stier og dobbelthæk omkring gravstederne og med gravminderne anbragt på gravens vestlige del. Gravstrukturen er endnu bevaret, men i begrænset omfang og på få kirkegårde. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

kegårdene i "umistelige kirkegårde", "bevaringsværdige kirkegårde" og "andre kirkegårde". Men spørgsmålet er, om der vil være meget at bevare på de kirkegårde, som søges nedlagt, idet de på dette tidspunkt kan være tømt for indhold og værdier. Bevaringsproblematikken kommer måske for sent ind i processen, når udvalget skal tage stilling til hvilken kategori, de tilhører, og om de kan nedlægges.

Den transparente kirkegård

Bevaringsværdierne videreføres bedst til de nye tider på kirkegårdene, hvis de bliver indarbejdet som en integreret del i en samlet helhedsplan for den fremtidige kirkegård. Udviklingsplanerne vil være et egnet redskab til dette formål, og her kan fortid og fremtid forenes. Udviklingsplanerne skal lede udviklingen og afviklingen af kirkegårdene til den fremtidige tilstand. Udviklingsplanerne giver mulighed for at gennemarbejde kirkegårdens helhed, hvor de dårlige sider ved parcelkirkegården forbedres og indgår i en ny sammenhæng. For de mindste kirkegårde, hvor der næsten kan være tale om en afvikling, vil det ikke være nødvendigt og også for bekosteligt at udarbejde udviklingsplaner. Her kan fremtiden tilrettelægges i samråd med kirkegårds konsulenten, både hvad angår beskyttelse af bevaringsværdier og afgrænsning af områder, hvor fremtidige begravelser kan foregå, for eksempel omkring kirkebygningen.

Det er nødvendigt, at der både generelt og konkret på den enkelte kirkegård tages stilling til, hvor meget der skal bevares i en overgangsperiode og permanent fra den svindende kirkegårdskultur. Nogle af parcelkirkegårdens karakteristika er så tidstypiske og karaktergivende, at de bør bevares og evt. fornys og indgå i den fremtidige kirkegård. I andre tilfælde må der gives tid til, at elementerne kan leves til ende, og i visse tilfælde må elementerne straks opgives og bortskaffes.

Omstillingerne på kirkegårdene tager tid. Der skal være tid til, at den nu kendte kirkegårdskultur kan sygne hen. Det gælder for gravtyper, og det gælder for beplantningen. For begge emner kan der være mere varige bevaringshensyn, hvilket bevirker, at de skal bevares ud over gravenes fredningsperiode og træers levetid. Hvis noget genskabes, kan det dog ikke undgås, at en del af originaliteten tabes. Men det er konsekvensen af at bevare noget, der gror.

De registrerede gravsteder og gravminder bliver bevaret iføl-

Alsted Kirkegård 2015, Aalborg Stift. Mange grave er nedlagt på kirkegårdens ydre områder. Stierne er endnu bevaret. Det overvejes, om fremtidige grave skal samles omkring kirkebygningen eller ligge spredt på kirkegården. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Vust Kirkegård 2015, Aalborg Stift. Hjemfaldne grave, hvor gravminder bevares for at undgå en næsten tom kirkegård. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Tapdrup Kirkegård 2013, Viborg Stift. Nogle kirkegårdsmure af kløvet granit bør bevares. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

ge lovgivningen. Der er tendens til, at alle hjemfaldne gravminder bliver set som det mest værdifulde på kirkegårdene, og at de samles i minikirkegårde og lunde eller omkring kirkegårdens hovedsti som et selvstændigt oplevelseselement. En sådan opstilling giver et falsk billede af kirkegårdens hovedfunktion som aktiv begravelsesplads. På kirkegårde med få grave kan gravsten fra hjemfaldne grave blive stående på det ryddede gravsted for derved at bevare mindet om en kirkegård, der tidligere har været mere anvendt, som det for eksempel ses på Vust Kirkegård.

Nogle af de bedst bevarede mure af kløvede kampesten bør bevares, fordi de er tidstypiske. Det er også væsentligt, at nogle stier og dele af det terrasserede og parcellerede terræn bevares. Nogle steder har flyvesand dækket kirkegården, og stier er gravet gennem sandet til kirkedøren. Det har eksempelvis været tilfældet på Hjardemål Kirkegård.

Nye tendenser går i retning af, at kirkegårdens terræn ændres væsentligt, og at der endog tilføres jord til udformning af små bakker og dale for at skabe en naturkirkegård.

Det er en mulighed, at de nye kirkegårdstyper bliver transparente således, at det bliver synligt, at der lægges lag på lag gennem flere kulturperioder, ikke kun som en overgangsløsning mod en ny tilstand, men i nogle tilfælde som en permanent løsning. Den transparente kirkegård, hvor de tidligere lag afspejles i den fremtidige kirkegård, vil synliggøre flere perioders kirkegårdstradition over en lang tidshorisont. Der skal være plads til, at tidsbilleder kan udledes og måske endda forynges og genetableres.

Der må tages stilling til, om tidens tanker om de døde have i form af naturkirkegårde er så forskellig fra parcelkirkegårdens miljø, at der skal gennemføres så store forandringer, at båndene til den tidligere kirkegårdskultur må afskæres. Hvis en udviklingsplan indeholder så markante ændringer, at de tilbageværende elementer bliver irriterende hindringer for, at den nye plan kan realiseres hurtigt, er der noget galt med for-

Vejrum Kirkegård 2013, Viborg Stift. Den transparente kirkegård, hvor et tusindårigt tidsforløb fra oldtid til nutid kan aflæses. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

ståelsen af tidens betydning for kirkegårdene og kulturens udvikling. Kunsten er at omforme dilemmaer og konflikter til symbioser mellem bevaring og fornyelse.

Idet der ikke findes en standardmodel for fremtidens kirkegård i lighed med modellen for parcelkirkegården, bliver fremtidens kirkegårde i højere grad landskabsarkitektens og menighedsrådets personlige værk. For kunstfærdige gravområder kan let dominere over billedet af en begravelsesplads. Det kan selvfølgelig give varierede og oplevelsesrige kirkegårde, men den genkendelige kulturramme forsvinder.

Den oprindelige øst-vestvendte orientering af kistegrave kan være en kulturramme, der går igen på de nye kirkegårde, her-

under også den korrekte orientering for andre religioners traditioner.

Afslutning

Kirkegårdene skal udvikles til en ny tilstand, hvad enten der er tale om en ny aktiv tilstand, eller der reelt er tale om afvikling. Hvis ikke de mest værdifulde bevaringselementer defineres og bevares nu, er det ret sikkert, at kirkegårdene om få år er så forandret, at de har mistet en aflæselig kontinuerlig udvikling, eller at nogle kirkegårde ligefrem er tømt for kulturpræg.

Hjørdemål Kirkegård 2015, Aalborg Stift. Stien til kirkedøren har været til-dækket af flyvesand. Stien er nu gravet fri. Terrænet fra sandflugtstiden er bevaringsværdigt. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Lovet være Gud

Af Hasse Neldeberg Jørgensen

Præst i Askov Sogn og provst i Malt Provsti

Kirkens tro forkyndes og formidles både i ord og handling, liturgi, billeder og symboler. Det ses og høres tydeligt og rimeligt genkendeligt i kirkerummet og gudstjenesten.

Det lyder både ved døbefont og ved graven "Lovet være Gud, vor Herres Jesu Kristi fader, som i sin store barmhertighed har genfødt os til et levende håb ved Jesu Kristi opstandelse fra de døde". (I. Pet. I, 1-2). Men hvordan afspejles det helt centrale nøglebegreb "opstandelsestroen" i kirkegårdens anlæg og monumenter?

Ved første øjekast vil mange måske svare, at opstandelsestroen slet ikke præger kirkegården. Men er man blot nogenlunde orienteret om verdenshjørnerne, ses det straks, at gravene (i hvert fald i princippet) er placeret øst-vest. Det er den "orden", der siden anlæggelsen af de første, kristne begravelsespladser har hersket, uanset hvordan kirkegården så i øvrigt fremtræder. Begravelsen i den indviede jord!

Det er nemt nok at se dér, hvor kirkegården omkranser landsbykirken med dens øst-vest vendte placering, mens det måske er sværere at erkende på store bykirkegårde med mange urnegravsteder. Men igen; i princippet er graven placeret øst-vest.

Og hvad så ellers? Efter knap to hundrede år med en dansk kirkegårdskultur, hvor gravminder blev stadig mere almindelige og udført i holdbart materiale, især granit, har udviklingen de seneste par årtier, demografisk og kulturelt, betydet, at der bliver færre og mindre gravminder. Samtidigt er også forankringen i den kristne opstandelsestro blevet stadig mere utydelig, for så vidt som det kan genkendes eller tolkes ved at se på gravminderne. De har stadig færre symboler! Enhver kan forvise sig om dette både ved at gå en tur på kirkegården og ved at aflægge et besøg hos den lokale sten-

hugger for at kigge på dagens udvalg af de mest foretrukne gravminder. Det står hurtigt klart, at vi ikke kan tale om, hvor mange forskellige opstandelsessymboler man kan vælge imellem. Der er snarere tale om det fuldstændige fravær af sådanne! Måske kan man være heldig at finde et kors? Og i kristen sammenhæng er det selvfølgelig det vigtigste af alle symboler. For i lyset af korset skal gravlæggelsen af vore døde forstås. Korstegnet som symbol for lidelse og død, men samtidig også opstandelse og frelse.

Men hvad ellers? Et rimeligt udgangspunkt vil altid være, at symbolet kan erkendes som et kristent symbol og dermed fortolkes. Eksempelvis vil det nok være ret begrænset, hvor mange der vil genkende en skål hvedekorn på et gravminde som en forkyndelse af opstandelseshåbet (se f.eks. Johs. 12,24 og 1. Kor. 15,36). Men hvad kan vi ellers kigge efter? Lad os gå ud på kirkegården og se efter. Her er tre eksempler på gravminder og monumenter, der alle entydigt er knyttet til den kristne opstandelsestro.

Grottestenen

Denne type gravminde vandt stor udbredelse fra begyndelsen af 1800-tallet, især blandt velstillede. Ofte var der tale om importerede gravminder fra Tyskland. Grottesten blev udført meget naturalistisk i sandsten og fungerede som en meget illustrativ fortælling om Jesu korsfæstelse, gravlæggelse og opstandelse.

Korset fra Golgata er tomt og står nu oven på klippehulen, som Josef fra Arimatæa havde stillet til rådighed for gravlæggelsen af Jesus. Men vi skal videre, for grottestenen er ikke et Langfredagsbillede, men viser tiden efter Påskemorgen, som den kristne lever i lys af og håb fra. For stenen er rullet bort, og der er indsat en tekstplade med afdødes navn. Tydeligere kan det vist ikke siges; afdødes navn knyttes til Jesu navn og opstandelse.

Grottestene er vidt udbredt over det meste af landet og hører til den gruppe af ældre gravminder, der hyppigt registreres som bevaringsværdige. Måske bør man tilføje, at det ikke skyldes, at de udgjorde et meget stort antal. De er blot udført i en holdbart materiale i modsætning til de fleste af datidens gravminder. Det var kors, stave og plader, udført i det smukt forgængelige materiale træ i stedet for.

Grottesten. Udført i sandsten med tekstplade i granit og marmorkors. Bisquitrelief, Thovaldsen: "Natten med sine børn, søvn og død". (Bemærk tekstfeltets meget praktiske oplysning om fredningstid uden sammenhæng med gravmindets i øvrigt meget monumentale opstandelsessymbolik). Randers Østre Kirkegård. Foto: Hasse Neldeberg Jørgensen.

Sven Dalsgaards stele

På Østre Kirkegård i Randers kan man se et ganske bemærkelsesværdigt gravminde af nyere dato. Det er kunstneren Sven Dalsgaard (1914-1999), der har formgivet en stele i sort, poleret svensk granit, udført i begyndelsen af 1990'erne til sine forældres gravsted. Senere er han og en søster begravet samme sted.

Stelen er som opstandelsessymbol ganske unik. Når man går rundt om den, kan man blive i tvivl om, hvad der er forsiden? Lad os kalde den side, der har mindst tekst for bagsiden. Her står blot "AMEN". Så er det sagt; livet er slut: I Jesu navn, Amen. Men! Der er bogstaveligt talt "hul igennem" til forsiden. Her står de dødes navne sammen med et kendt og ofte anvendt symbol på Kristus: Alfa og Omega (Åb. 22,13).

Sven Dalsgaards stele på Randers Østre Kirkegård. Bemærk kunstnerens (eget design?) brug af både græske og latinske bogstaver. Foto: Hasse Neldeberg Jørgensen.

Man kunne måske også opfatte det sådan, at med den forkyndelse, der udtrykkes på forsiden, så er det Gud selv, der har det sidste "Amen", som det ses på den anden side. Under alle omstændigheder; på smukkeste, mest enkle og tankevækkende vis er der "hul igennem" til opstandeshåbet.

Sommerfuglen

På grund af en markant tilflytning til Askov sogn de seneste 15 år viste beregninger foretaget af stiftets kirkegårds konsulent, at det blev nødvendigt at fremtidssikre kirkegården. Det skete efterfølgende i 2014 med udvidelse mod øst således, at der er sikret et tilstrækkeligt antal gravpladser i fremtiden. Vejen Kommune havde udlagt en del af jorden i et nyt parcelhusområde til eventuel kirkegårdsudvidelse, og dette blev altså aktuelt, før end man måske har forestillet sig.

Menighedsrådet valgte landskabsarkitekt Anne-Marie Møller, Århus, til at planlægge den nye kirkegård.

Længst mod øst er indrettet et afsnit for urnebegravelser, der er placeret i en "snegl" af lav takshæk. Askov menighedsråd besluttede i samråd med arkitekten, at der skulle opsættes et fælles monument i urneafsnittet. Denne skulptur skulle forene flere hensyn; et æstetisk i forhold til anlægget, det skulle være til glæde for både de besøgende på kirkegården og de naboer i parcelhuskvarteret, der har direkte indblik til kirkegården, og sidst, men ikke mindst vigtigt, så skulle skulpturen afspejle det kristne opstandelseshåb. Den skulle altså ikke alene fungere som dekoration, men også som et signal om, at dette er en kirkegård (vel vidende, at alle uanset trosretning har ret til at blive begravet på kirkegården). Et stort kors blev hurtigt fravalgt. I stedet blev der indsat et lille, forgyldt kors i lågen ved den østre indgang. Andre kendte symboler blev også overvejet; en vandkunst ("Jeg er livets kilde"), en engel, en bog og flere andre. Og så blev det alligevel noget helt andet!

Efter kontakt til billedhuggeren Erik Heide stod det hurtigt klart, at hans forslag til en skulptur var det helt rigtige. En forgyldt sommerfugl, udført i bronze, placeret oven på en rå, utilhugget stele af sort, svensk granit. Men hvorfor en sommerfugl? Fordi dette symbol hører til blandt de ældste i kristen kunst, hvor forvandlingen fra larve over puppe til sommerfugl er blevet fortolket som liv, død og opstandelse.

Så på Askov Kirkegård løfter den gyldne sommerfugl troens og håbets vinger mod himlen. Den giver anledning til mange spørgsmål, samtaler og i øvrigt glæde over, at ny kunst kan være meningsfyldt forkyndelse og til æstetisk glæde for de, der lægger vejen forbi og benytter området som en park i byen.

Stele i helt rå og ubearbejdet, sort svensk granit.
Sommerfugl udført i bronze. Forgyldt.
Askov Kirkegård.
Foto: Hasse Neldeberg Jørgensen.

Den digitale kirkegårdskultur

- hvordan sociale medier forstærker gravminderne

Af Jakob Borrits Sabra

Digital designingeniør og ph.d.-studerende ved Institut for Arkitektur,
Design og Medieteknologi ved Aalborg Universitet, Aalborg

Den samtidige kirkegård er et multifunktionelt rum med forskellige oplevelser og forskellige formål.

Den digitale dimension

I litteraturen defineres kirkegården som et rum for den dødes minde, et sted hvis samfundsmæssige og kulturelle betydning ofte findes i dets funktionelle formål, dets kunst- og kulturhistoriske grave og monumenter samt dets landskabelige og æstetiske virkemidler (Sommer 2003). I artiklen *Kirkegården som religiøst rum* italesætter Markussen (2014) en manglende opmærksomhed over for kirkegårdens og i særdeleshed gravstedernes situerede og udlevede religiøsitet, en dimension der ofte glemmes i den sædvanlige kirkegårds- og mindediskurs. Med Gotveds (2014) overblik over den internationale (primært vestlige) forskningslitteratur på området, vil jeg i denne artikel argumentere for, at kirkegården også har en voksende digital dimension, der kræver opmærksomhed, holdningsudveksling og stillingtagen på samme vis som stedets religiøse, sekulære, æstetiske, sociale, kulturelle, historiske, politiske og funktionelle dimensioner. Det forudsætter et overblik over digitale fænomener og tendenser indenfor medieringer af døden i den danske kirkegårds- og mindekultur. Jeg vil således først give eksempler på, hvordan digitale teknologier og sociale medier kommer til udtryk i denne sammenhæng, og dernæst forsøge at give nogle svar på, hvordan forvaltninger, menighedsråd og planlæggere skal forholde sig til dem.

Kategorisering af produkter

Da internettet har voksende indflydelse på danskeres hverdag og tilværelse, er det naturligt, at det digitale felt også i stigende omfang griber ind på dødens område. Der findes i dag flere forskellige digitale praksisser og medier til kommunikation, der kan bruges i tiden lige efter et dødsfald og

undervejs i den aktive mindeperiode. For at skabe et overblik over de forskellige digitale produkter og tjenester, vil jeg i det følgende se nærmere på nogle af dem. Artiklen er ikke udtømmende men skal umiddelbart læses som et øjebliksbillede af teknologier og tendenser i kontekst af en dansk kirkegårds kultur.

Mindehjemmesider

Internettet opnåede tidligt betegnelse som en *thanateknologi* (en dødsteknologi), der bevarer information om samfund og mennesker til brug for fremtidens virtuelle historikere (Graham m. fl. 2015). Denne funktion findes eksplicit på hjemmesider dedikeret til minde om døde, ofte ofre for menneskelige tragedier. Større samlinger af mindesider går under betegnelsen virtuelle kirkegårde. Den største danske virtuelle kirkegård er *Mindet.dk*, som har over 700 digitale mindesider. Her kan brugerne selv oprette en mindeside og tilføje billeder, tekst og data ind i et let og overskueligt design.

Symbolikken er hentet fra kirkegården og dens objekter, og man har eksempelvis mulighed for at tænde et digitalt lys for den døde eller placere en digital blomsterbuket. Den virtuelle kirkegård refererer således overvejende til praksisser fra vores kirkegårds kultur. Forbindelsen til kirkegården forstærkes i de tilfælde, hvor det fysiske gravsted og gravstenen vises på digitale billeder, og hvor besøgene og udviklingen

Med iPad'en på oplevelse på kirkegården. Ved gravstenene kan man som besøgende fordybe sig i de dødes mindehjemmesider. Foto: Jakob Borrits Sabra.

Mindet.dk er Danmarks største virtuelle mindesite med ca. 700 mindesider for afdøde danskere. Foto: Jakob Borrits Sabra.

Siden 2009 har Facebook-profiler kunnet konverteres om til mindesider. I dag kan mindesider også være offentlige og skjulte mindefælleskaber. Foto: Jakob Borrits Sabra.

på gravstedet danner grundlag for kommunikationen på hjemmesiden. Det vidner om en fortsat stærk tilknytning til det fysiske gravsted.

Den virtuelle kirkegård danner grundlag for små sociale grupperinger med mindesiden for afdøde i centrum. Mindesiden er dog oftest et udtryk for et enkelt individs minde om afdøde og ikke et fællesobjekt. Tænder en anden eksempelvis et lys på en mindeside, er det ophavsindehaverens subjektive mindekonstruktion, der hyldes. Altså ligger der i designet af mindesider som eksempelvis *Mindet.dk* en klar forskel mellem individuel og kollektiv agens.

Visse af de større mindesider, eksempelvis *Muchloved.com*, er startet ud som virtuelle kirkegårde, men er senere blevet videreudviklet til også at omfatte tjenester til udveksling af breve, billeder og samtaler. Som det eneste sociale medienetværk tilbyder Facebook konvertering af aktive brugerprofiler til mindesider som følge af et tydeligt behov blandt deres brugere for at bevare de afdødes digitale fodspor for eftertiden.

Inden udbredelsen af Facebook var hjemmesider og blogs de mest betydningsfulde mindemedier. Her kunne sorgramte dele oplevelser med hinanden og derigennem forsone sig med en tilværelse med sorg tæt inde på livet. Mindehjemmesiderne legitimerer samtale om den døde, men da mange af de uploadede tekster henvender sig direkte til den afdøde, danner de samtidig bro til den mindre socialt accepterede samtale med den døde, uden at sorgen fremstår patologisk eller skadelig.

Sociale medier efter døden

Et relativt nyt fænomen er fremkomsten af sociale medier, der giver den døende mulighed for efter døden at videregive sine sidste ord, erfaringer, budskaber og hilsner på tekst, i billeder, video og lyd. Medierne etablerer en digital kontinuerlig kommunikation mellem afdøde og efterladte, kunstig og konstrueret modsat virkelig og intelligent.

DeadSocial er et eksempel på et sådant digitalt 'enden-på-livet' værktøj og markedsføres under parolen "Blot fordi dit fysiske liv er slut, behøver dit digitale liv og din tilstedeværelse hos andre ikke at være det" (DeadSocial 2015). Forud for sit endeligt kan den døende gratis forberede tekstbeske-

der, emails og billeder til sine efterladte. En lignende service leveres af firmaet *SafeBeyond*, som lader døende gemme specifikke videobudskaber til fremtidig distribuering på eksempelvis mærkedage, når modtageren rammer en bestemt geografisk position eller i forbindelse med livsbegivenheder, som den afdøde ikke nåede at opleve, såsom barnets konfirmation, afgangseksamen og bryllup. I løbet af 3-4 generationers tid overgår en afdød fra status af familiemedlem til forfader. Det betyder, at erindringen om personen er gået fra en aktiv familiehukommelse til en passiv slægtshukommelse.

Disse teknologier tilbyder altså den døende en forsikring om fortsat tilstedeværelse som et aktivt familiemedlem efter døden, men hvilken emotionel værdi har disse digitale gravbudskaber, skrevet og optaget af et døende menneske fra fortiden? Teknologier rejser filosofiske spørgsmål, om hvorvidt et menneske eller et minde har en udløbsdato, og i så fald hvilken indflydelse parametre såsom tid, situation, relation, tilstedevær og intensitet har herpå.

Den syge og døende forbereder sig på at forlade verden og sin familie. Med en smartphone indtales og gemmes videooptagelser, der senere vil blive sendt ud til familien via *SafeBeyond*. Foto: Jakob Borrits Sabra.

Medieteknologier til gravsteder

For den uindviede forbigående kan de fleste moderne danske gravsteder fremstå med en vis anonymitet eller mangel på særpræg og visuelle ledetråde om personen bag navnet på stenen. De følgende teknologiske udviklinger er hver især valgt for deres potentiale til at synliggøre gravstederne og frembringe gravstenenes flerstrengede tidslige fortællinger.

LCD skærmteknologi og videogravsten

En teknologi, som har været tilgængelig i snart 20 år, men som ikke rigtigt har vundet indpas i Danmark, er inkorporeringen af digitale TV-skærme på gravstederne. Det amerikanske firma *Vidstone* har eksempelvis siden 2005 markedsført deres produkt *The Serenity Panel*, et solenergidrevet 7 tommer LCD skærmsystem direkte integreret i gravstenen. Systemet kan afspille en produceret video eller billedsekvens med tilhørende lydspor. Hver gang gravstedet besøges, opleves et gentagende personligt, historisk tilbageblik og en fejring af den afdøde.

Nogle døende vælger selv deres foretrukne gravsten forud for døden, og i disse tilfælde vil valget af en løsning med LCD teknologi give den døende kontrol over sin egen mindepræsentation og dermed det sidste ord. For efterladte, som måtte finde den almindelige gravstenstype for banal, er det

et tilvalg af et medie, der kan hjælpe med at holde erindringen om afdøde i live via musik, billeder, video og stemme, men det stiller samtidigt spørgsmål om værdien af den samme gentagelse.

QR-koder

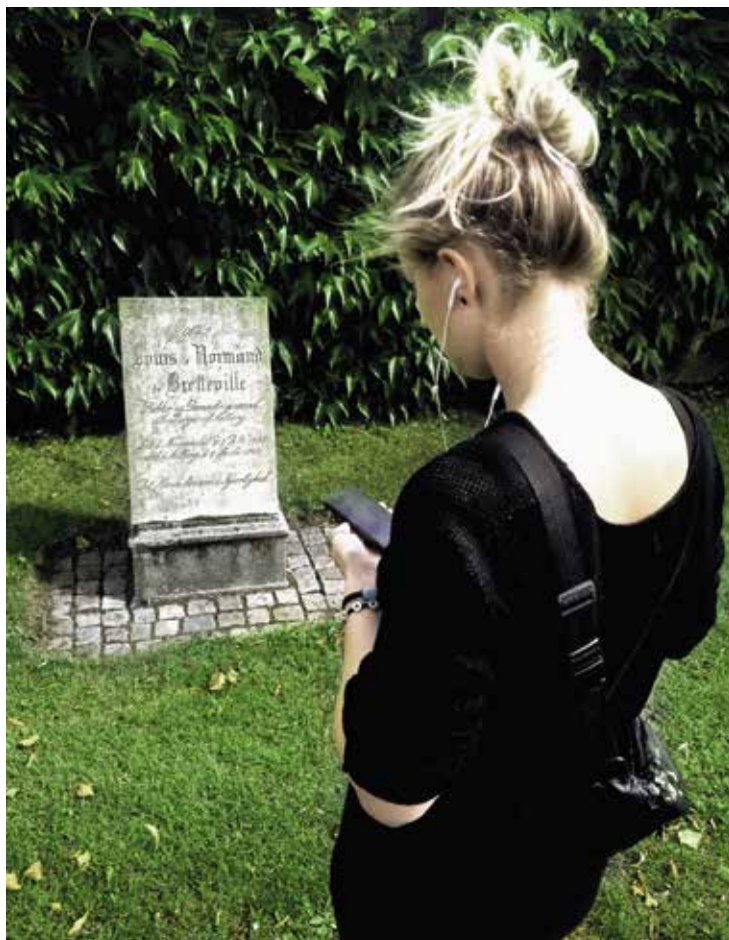
De seneste par år har stenhuggere og bedemænd haft kendskab til forekomsten af en for kirkegården relativt ny type af symboler på gravstenene, de såkaldte *Quick Response* (QR) koder. Teknologien stammer fra 1994 og er baseret på stregkodescanning oprindeligt anvendt i den japanske bilindustri. QR-koderne skal aflæses af et kamera eller en scanner, hvorved et program forbinder brugerne til den tilknyttede hjemmeside, uden at de selv skal til at taste adressen ind. Vestre Kirkegård og Assistens Kirkegård i København gør brug af QR-koderne til information og oplysning om særligt udvalgte, ofte historiske gravsteder. De forbinder besøgende, turister og forbipasserende til det sociale videomedie *Youtube*, hvor små dokumentariske videoklip udfolder narrativer bag gravminderne.

QR-kodens styrke er, at mens selve koden er unik, er hjemmesiden bag koden dynamisk og kan ændres i takt med, at behovet skulle opstå. Derudover kan QR-koder indgrave direkte på gravstenen, hvormed det digitale minde og den fysiske gravsten er direkte forbundne. Umiddelbart er de største begrænsninger ved brugen af QR-koder til gravsten afhængigheden af smartphones samt nødvendigheden af en pålidelig internetforbindelse, hvilket et stigende antal smartphonebrugere og opsætning af nye sendemaster rundt i landet dog lader til at løse.

GPS positionering

Antallet af audiovisuelle tourguides, programmer til oplevelse af bymiljøer og kulturarvssteder er stigende, da det er blevet lettere og billigere at udvikle dem. Fælles for mange guideprogrammer er brugen af *Assisteret Global Positionerings Systemteknologi*, A-GPS, som ved hjælp af en smartphones satellitforbindelse og kontakt til sendemaster kan positionere en mobiltelefon ned til ca. 10 meters nøjagtighed på relativ kort tid.

Da kirkegården ofte er et åbent landskab, giver det optimale muligheder for forbindelse til netværk og satellit. I sin enkelthed vil brugen af GPS-teknologi kunne bane vejen for, at monumenter og gravsteders geografiske placering bliver

Med en lydguide kan man gå rundt og undersøge kirkegården for lydfortællinger. Når man er inden for bestemte placeringer, udfolder historien om gravstenen sig.
Foto: Jakob Borrits Sabra.

kortlagt og forbundet med information, der er tilgængelig for brugeren, når denne nærmer sig placeringen. Oplevelsen kan være baseret på lyd, video eller anden skærbaseret information.

En af udfordringerne ved at bruge GPS-teknologien på kirkegården er dens forholdsvis begrænsede positionsnøjagtighed. I afsnit, hvor gravene er meget tætte, eller hvor flere personer er begravet i samme gravsted, vil de korte afstande skabe overlap i positionsbestemmelserne, hvormed det afspillede indhold ikke vil passe til gravstedet. Desuden vil sløjfning af ældre gravsteder og salg af nye kræve periodiske opdateringer af systemet bag de digitale gravminder samt en strategi for, hvad man gør, når flere fortællinger således ender med at skulle dele koordinat.

RFID-tags

En anden type gravstensteknologi er brugen af *Radio Frekvens Identifikations* (RFID) etiketter, de såkaldte RFID-tags. I stedet for at scanne en stregkode modtages og aflæses elektromagnetiske frekvenser udsendt af RFID'en. Et eksempel på RFID markedsført til gravminder er produktet *RosettaStone*, hvor en separat mindemarkør, en lille sten der indeholder en RFID, aktiveres, når en modtagerenhed holdes hen over den.

Fordelen ved RFID-teknologien er den meget præcise angivelse af det specifikke gravsted, da modtagerenheden først aktiverer RFID'en, når denne er inden for 6 centimeters afstand. Eftersom almindeligt tilgængelige smartphones og tablets endnu ikke tillader brugen af teknologien til andet end kommercielt styrede betalingssystemer, kræver teknologien udlevering af særlige modtagere til kirkegårdsgængerne.

Augmenteret Virkelighed

En ny genre inden for oplevelsesteknologi med gode chancer for at vinde indpas inden for digital formidling af gravminder er virkelighedsforstærkende teknologi, også betegnet *Augmenteret Virkelighed* (Augmented Reality (AR)). Her skal ikke tilføjes fysiske artefakter ud over gravstenen, da teknologien benytter sig af billedgenkendelse, og al information ligger i en database, som hentes via forbindelse til internettet.

Programmet bruger det indbyggede kamera i en smartphone, genkender den unikke gravsten og forbinder øjeblikkeligt til den relevante information om den døde. Brugeren oplever en forstærket virkelighedsoplevelse, hvor gravstenen blandes med digitale informationer i billeder, tekst, video eller lyd fra og om den dødes liv.

Grundet den enkle opsætning og de reducerede omkostninger udgør AR et stærkt alternativ til andre teknologier inden for mindekonstruktion og formidling. Brugen af den vil imidlertid kræve en stillingtagen til, hvem der kan oprette indhold på mindestederne, og hvem der kan få adgang her til. Man kunne forestille sig visse monumenter og gravsteder blive genstand for emotionelle konflikter, såfremt flere brugere oprettede hver deres kontrasterende fortolkning eller holdning til et bestemt gravsted.

Potentielle klienter - hvem og hvor mange er de?

Ifølge tal fra Danmarks Statistik (DST 2014) og DR Medieforskning (DR 2014) udgør den nuværende gruppe af ældre over 65 år i Danmark anno 2015 i alt 1.063.879 danskere, hvilket svarer til hver 5. dansker. Den generelle middellevealder i Danmark er pt. 80,6 år, hvilket betyder, at hver 27. dansker tilhører gruppen af de ældste borgere, dvs. mennesker, der allerede har overskredet normen for forventet dansk levetid, og derfor statistisk set kan dø når som helst. Befolkningsfremskrivningen viser, at i år 2050 vil denne gruppe bestå af hver 11. dansker (beregnet ud fra middelalderen anno 2014), og det betyder altså over en fordobling i antallet af de ældste ældre.

Den voksende gruppe af ældre i Danmark kommer formentligt også til at leve et længere liv i et samfund, der bliver stadig mere digitaliseret. I 2014 havde 95 % af danskerne en Facebook profil, hvoraf 59 % brugte den dagligt. Blandt de 60-74 årige havde 44 % en smartphone, 40 % en tablet og 91 % benyttede internettet regelmæssigt. Flere ældre har altså i dag en tilstedeværelse på internettet og kan uden problemer tilgå institutionelle digitale services samt kommunikere på de sociale medieplatforme, som også deres venner, børn og børnebørn benytter. De teknologisk kyndige ældre vil i stigende grad have holdninger og ønsker til digitale aspekter af døden og historien om "det levende liv". Ved hjælp af sociale og digitale medier vil flere og flere skrive sig ind i den digi-

Kirkegårdens guidede ture trækker altid mange interesserede besøgende til. Her modtager en gruppe af byens borgere en botanisk rundvisning på Almen Kirkegård i Aalborg.
Foto: Jakob Borrits Sabra.

tale mindekultur gennem online bidrag til mindet om nære familiemedlemmer eller i konstruktionen af selvbiografisk materiale på Internettet.

For 2015 estimeres det samlede antal dødsfald at være 51.535. Hvis vi meget konservativt forestiller os, at hver afdøde har 10 pårørende (ægtefælle, børn, børnebørn, nære venner) vil 515.350 danskere i 2015, blive berørt af en nærtståendes dødsfald. Det svarer til, at hver 11. dansker hvert år berøres. Det er rimeligt at antage, at hele denne gruppe af sorgramte, en betydelig andel af den danske befolkning, vil være interesserede i udviklingen af tilgængelige digitale løsninger til at danne mindefælleskaber, etablere og bevare mindsteder samt mediere fortællingen af den dodes historie.

Digital mediering

Traditionelt set er den dodes historie blevet fortalt af professionelle fortællere såsom præster, bedemænd, sangere, forfattere eller journalister. Disse formidlere var vigtige for de efterladte, der midt i dødens kaos skulle til at konstruere en ny virkelighed. De leverede et stabilt tidssvarende biografisk billede af afdøde, en for den sørgende pårørende brugbar fortælling i den nye og kaotiske virkelighed.

Hvor begravelse og gravøl i dag stadig fungerer som de rituelle handlerum for en social opretholdelse af fortællingen om den døde med gravstedet som den primære fysiske forankring, så udgør de sociale medier deres digitale modstykke. Facebook, Twitter og Youtube fungerer som digitale platforme for den sociale mediering af den døde. Den dodes digitale profil viser en virtuel repræsentation af det (op)levede liv, et resultat af den levendes bevidste selvbiografiske identitetskonstruktion.

Så længe de sociale netværk fortsat er aktive på profilen, som nu er repræsenteret som en mindeside, holdes fortællingen om den døde i live som et aktivt minde, uhindret af geografiske afstande. Gennem det aktive netværk får den døde agens (kan intervenere på et psykologisk eller metafysisk plan) og har fortsat en simuleret tilstedeværelse, nærhed og forbindelse til familie, venner eller kolleger.

Gravsteder og fortsatte bånd

Kirkegården er for mange efterladte et kontrapunkt til døden, et privat rum midt i offentligheden, hvor det er accepteret at hulke, græde, tale uden synlig modtager, tale med sig selv, kysse sten, samt trave rundt i timevis. Gravstedet er det fysiske sted, hvor tilstedeværelsen og kontakten til afdøde er stærkest, hvor synlig kommunikation (materielle spor i form af ting og gaver) og usynlig kommunikation (indre skjult samtale) forekommer, og hvor savnet og sorgen kan finde sin plads i nye virkelighedskonstruktioner med døden som aktiv partner.

De ofte mere subjektive digitale hilsner adresseret til afdøde på en virtuel mindeside kan sammenlignes med de emotionelle praksisser observeret på gravstedet. For Kasket (2012) vidner begge typer adfærd om, at den døde lever videre hos de efterladte, og at der fortsat er stærke, emotionelle bånd.

Gravgaver (et glas whisky) på kirkegården Rustoord i Nijmegen. Gravstedet vidner om en aktiv udveksling mellem de levende og den afdøde, og at vedkommende fortsat har en rolle i de levendes liv.

Foto: Jakob Borrits Sabra.

Når madpakken eksempelvis indtages i forbindelse med familiebesøg og udflugter til kirkegården, manifesteres gravstedet som rammen om de forsatte sociale bånd med afdøde.

Det digitalt medierede gravsted kan være med til at forstærke gravens steds karakter og den situerede praksis ved at hjælpe nye fællesskaber på vej på tværs af afstande og i forvejen etablerede sociale grupperinger. Ved at kunne efterlade en digital hilsen på mindesiden, kan den for familien ukendte klassekammerat ydermere sætte sit præg på mindefortællingen, og den nære familie vil opleve mindet om afdøde vokse og potentielt lære hidtil ukendte facetter af afdødes personlighed.

Tilstedeværelse og fravær i den digitaliserede mindekultur

Den digitale mindekultur bør ikke opfattes som et flygtigt, tidstypisk fænomen for en begrænset befolkningsgruppe. Det betyder ikke, at alle de opstillede produkter og services er lige relevante for kirkegårdskulturens udvikling. Det væsentligste at tage fat i er populariteten af de internetbaserede mindesider og de relationelle interaktioner og fællesskaber, som de medfører. Her ses en digitalt forstærket social praksis med klare referencer til tidligere sorgarbejde, terapi og mindefællesskab omkring graven og i hjemmet. Det unikke rum, som kirkegården udgør gennem sit landskab, kan ikke erstattes. De digitale rum giver derimod mulighed for hele tiden at være i kontakt med mindet og dem, man deler det med - et rum for sorg og mindepraksis *ex situ* med mulighed for øjeblikkelig adgang uanset placering.

De digitalt medierede fysiske gravsteder, såkaldte *hybride gravminder*, har et stort potentiale til at kunne sikre en forstærket oplevelse af den dødes tilstedeværelse for den, der måtte komme forbi graven, samt til at være en måde for den døende og dennes familie at sikre sig en informationsrig plads blandt andre døde på kirkegården (Maddrell 2013). Oplevelsen af den dødes fravær, som det kan forekomme ved grave med sparsomme inskriptioner eller manglende pyntning og vedligehold, kan kompenseres med en aktiv, informativ og vedkommende digitalt efterskrift. At gøre dette offentligt tilgængeligt giver sten, sted og den afdøde en stemme og en betydning som en del af kirkegården, landsbyen, storbyen og det kulturelle, sociale og menneskelige fæl-

lesskab. Historien kan fortælles videre gennem det digitale medie, og den kan gøres rig på billeder, lyd og skrift og assistere i fortællingen bag navnet, stenen og gravstedet. Historierne vil danne et byhistorisk og sociologisk arkiv *in situ*, som ikke bare eftertidens historikere, arkivarer og arkæologer men også helt almindelige borgere vil kunne dykke ned i.

Digitale mediers overlevelse i en tid med konstant udvikling og forandring er forbundet med en vis usikkerhed. Derfor er det også svært at spå om, hvorvidt det indhold, man producerer i dag, vil være relevant eller læsbart om 10 og 20 år. Der er ingen garantier for levetiden, og visse teknologier vil langsomt dø ud og blive erstattet, som det eksempelvis er sket med lyd-kassettebåndet. Med digital teknologi forholder det sig dog anderledes, da man i udvikling af nye systemer og digitale standarder sørger for, at digitalt indhold altid kan læses retrospektivt. De digitale minders emotionelle indhold og stærke betydning er i sig selv en forsikring om, at etablere og professionelle firmaer vil sørge for, at indhold produceret efter tidens standard også vil kunne læses fremad i tid.

Kirkegårdsturismens Janusansigt

Der er i disse år en øget interesse for at besøge og opleve kirkegården. Det fremgår af det store fremmøde, som landets storbykirkegårde oplever, når de afholder kulturelle arrangementer i forbindelse med *Allehelgensaften* eller *Kulturnat* som eksempelvis på Assistens Kirkegård i København. Et andet eksempel på interessen er medieopmærksomheden omkring teaterforestillingen *Kirkegården* på Assistentens Kirkegård i Odense (Kristelig Dagblad 2014). Besøgende fra nær og fjern kommer rejsende til kirkegården for at opleve både uhyggen om natten, de spændende beretninger om personer fra kunsten og videnskaben samt oplevelser i rammer anderledes end dem, de er vant til at færdes i.

Turismen medfører perioder med spidsbelastning af kirkegårdens faciliteter, øget trafik og menneskelig larm og tilstedeværelse. Tanken om en travl og larmende hverdagsturisme er næppe ønskværdig rundt omkring på landets kirkegårde, men det er vigtigt at være varsom med ikke at dømme forandringspotentialer ude, fordi de måske repræsenterer en potentiel risiko for misbrug, krænkelse, dårlig smag eller uhensigtsmæssig opførsel. Gravstedsmediering og turisme medfører ikke nødvendigvis et typisk kirkegårdsskræmme-

Hvert år i oktober måned inviterer Kulturcenter Assistens byens borgere ind på Assistens Kirkegård til stemningsfulde oplevelser. Foto: Jakob Borrits Sabra.

billede med topløs solbadning, forurettede gravstedejere, hensynsløs opførsel og synligt skrald smidt omkring på stier og gravsteder. Det er nogle helt andre urbane mekanismer og politikker, som skaber disse situationer og skal løse dem. En digital gravstedsmediering og formidling skaber tværtimod et forstærket rum for de brugere, der vil styrke mindet om den døde. Ved eventuelt at gøre familiens mindefortælling tilgængelig for andre besøgende, bidrager de endvidere til kirkegårdens formidling af de små og store hverdagsfortællinger.

Taler man med kirkegårdens brugere, viser det sig, at flertallet uanset kulturel, geografisk eller religiøs baggrund har en ganske veludviklet forståelse for gravenes betydning og de følelser, der er forbundet med dem. Hvis man blot synliggør intentionerne om at opretholde kirkegården som et demokratisk fællesrum for alle med et fokus på stedets praksis og sensitive atmosfære, vil enhver turist med fuld forståelse underlægge sig dette kodeks og derigennem automatisk tage de forventede hensyn.

Digitale fortællinger sikrer kulturhistorien på kirkegården

Hvor kirkegårdens landskab, monumenter og gravsten virker uforgængelige, er de fortællinger, som de hver især bevidner, anderledes flygtige. Fortællingerne bæres af mennesker, og hvis ikke de overleveres, nedfældes og indsamles,

vil de dø ud med fortælleren. Man kan her tale om nødvendigheden af en i traditionel forstand mundtlig overlevering mellem generationer af kirkegårdspersonale og entusiaster, med mindre man som kirkegård aktivt går ind og fastlægger en formidlings- og konserveringspolitik på området. Da mange historier og fortællinger kun delvist nedfældes i informationsfoldere eller udgives i private bogsamlinger, kan en del af kulturen let gå tabt. Med TV-programmet *Se min smukke kirke* har Århus Stift sikret sig en langsigtet digital løsning for lettilgængelig opbevaring og distribution af de mere finmaskede fortællinger om kirker og kirkegårde. Men oftest er virkeligheden den, at kulturformidling for kirkegårdenes vedkommende sjældent kan findes i menighedsrådets eller kommuneudvalgets budgetplaner. Midlerne, hvis de eksisterer, forsvinder ind i den daglige drift eller til vedligehold og pludselige reparationer af bevaringsværdige bygninger og monumenter. En reel kulturformidlingspolitik med plads til udvikling, udbygninger, projektansættelser og nye indkøb forefindes stort set ikke på de danske kirkegårde.

I England kæmper man også for de store victorianske kirkegårdes overlevelse. Den engelske kirkegårdsmodel er forskellig fra den danske, idet dens overlevelsesstrategi beror på kirkegårdsambassadørkorps, vennerforeninger, velgørenhedsbidrag, offentlige og private arrangementer samt fondsansøgninger. Her anses formidlingen af kirkegårdskulturen til den brede offentlighed som en nødvendighed for at komme i betragtning til fondsmidler. I den forbindelse kan man godt sige, at de danske bykirkegårde har spændende udfordringer i sigte. De er under mediernes og politikernes bevågenhed i en tid, hvor borgernes adgang til grønne byrum er på den politiske agenda og kirkegården anses som et attraktivt rekreativt parkmiljø i byen. Denne opmærksomhed kan ses som en mulighed for at sprede fortællingen om kirkegårdens vigtige position i det danske samfund. Dette sker kun ved en engageret og professionel formidling præget af forskellige tilgange til oplevelser, der appellerer både til brugere og besøgende. Nogle grupper ønsker at vide mere om specifikke grave, nogle vil have et godt gys i vintermånederne, andre vil gerne forstå døden, men for de fleste borgeres vedkommende gælder det, at de ikke aner, hvilke muligheder kirkegården har at byde på ud over at være et stille sted præget af død, sorg og minde.

Designkoncepter for kulturelle oplevelser på kirkegården. Med smartphonen som vejviser vil den besøgende kunne vælge guidede ture med forskellige temaer.

Har kirkegården muret sig ind i sig selv?

I forandringsprocesser bliver nye initiativer ofte mødt med skepsis og nervøsitet. Hvorvidt kirkegårdsadministrationer er anderledes anlagt, kan jeg ikke udtale mig om, men ofte mødes nye teknologiske scenarier med samme skepsis og tendens til at se begrænsninger frem for muligheder. Alle større landvindinger inden for massemedier såsom fotografiet, telefonen, fjernsynet, internettet og mobiltelefonen blev indledningsvist alle dømt en begrænset karriere, men nu er de integreret i alle dele af vores samfund og vores dagligdag, på godt og ondt. Spørgsmålet hver kirkegård bør stille sig selv er; hvis vi blev mødt af et behov for nye digitale alternativer til gravudformning, mindekonstruering og medieret fortælling, ville vi så imødekomme det eller modsætte os det? På hvilket grundlag ville vi træffe vores beslutninger? Tradition, information, intuition?

Politisk og kulturelt bliver kirkegården oftest betragtet som et rum og en institution for sig. Denne særstatus er både kirkegårdens styrke og dens svaghed. I alle andre byrum og politiske institutioner mødes beslutningstagerne og medarbejderne af divergerende offentlige holdninger, der skaber uenighed og konflikt, og som efterfølgende mægles og løses. I kraft af kirkegårdens funktion som begravesplads bliver den ofte behandlet med en særlig form for ømhed, hvor man for enhver pris i sin planlægning forsøger at forsikre sig mod forurettede gravstedsejere og klagesager. Ved

at opfatte og indrette kirkegården som et monofunktionelt sted og behandle dets brugere med fløjlschandsker, risikerer man at gøre sig selv en bjørnetjeneste. Man risikerer at vende sig bort fra sine omgivelser og skabe et ensomt by- og minderum, hvor det bliver svært at interagere aktivt med det omkringliggende samfund. Det er derimod menneskers diversitet, forskellige karaktertræk og holdninger, der skaber inspiration og refleksion - det gælder både i livet og i døden.

Det vil være højst usandsynligt, at kirkegården skulle miste sin betydning på grund af udviklingen af de sociale digitale mindeteknologier. Da graven, så langt man kan gå tilbage i historien, altid har haft betydning for mennesker og samfund, er den i sig selv den bedste og mest effektive "teknologi", vi har til at mindes vores døde. Den har ændret form, udtryk, symbolik og materiale over tid, men dens betydning forbliver stadig stærk. Gravens materialitet og mediering opstår ud fra et grundlæggende menneskeligt behov for at finde en plads til døden - ikke som et forsøg på at kontrollere døden. At antage, at sociale medier kommer til at erstatte behovet for et fysisk sted, hvor vi kan mærke vores følelser og forankre dem, er at have misforstået hele pointen med begravelse, bisættelse og kirkegårdens kulturelle og sociale historie. Sociale netværk revolutionerer vores liv og dagligdag og dermed også vores omgang med døden og mindekulturen, men det er ikke det samme, som at det ophæver vores grundlæggende behov for traditioner, ritualer, sted og materialitet for at forstå livet, døden og vores egen placering i det.

Med hensyn til teknologiens indtræden på kirkegården, står de forskellige administrationer, råd og udvalg over for at skulle træffe nogle valg. I hvor høj grad ønsker man at udvikle kirkegårdsturismen, er man i menighedsrådet for eller imod brugen af smartphones, tablets og andre medieenheder, mens man færdes på kirkegården, og hvordan vil man eventuelt regulere i forhold til afspilning af musik, lyd og visuelt indhold. Hertil bør det påpeges, at flertallet af kirkegårdsgængerne, uanset om de kommer som gravstedejere, brugere eller besøgende, i dag ofte udviser stor tolerance over for nye alternativer. De er generelt interesserede i døden som tema og de mange fortællinger, der gemmer sig på kirkegården. Når de nu alligevel alle har en mobiltelefon med i lommen, som med tiden vil blive udskiftet med en smartphone, så er det oplagt at begynde at overveje en digital kulturformidlingsstrategi også.

Med denne artikel har jeg forsøgt at bringe overblik over

nogle af de flydende digitale fænomener, som international forskning og praksis har fokus på lige nu. Jeg har ligeledes redegjort for deres muligheder og begrænsninger og for nogle af de praktiske såvel som eksistentielle spørgsmål, der naturligt opstår i denne sammenhæng. Det er mit håb, at artiklen kan fremme viden og debat om samfundets nye praksisser og kommunikationsformer samt det digitale fremtidsperspektiv for vores fælles kirkegårde og kulturhistorie.

Litteratur

Medieudviklingen i 2014, DR Medieforskning, Danmarks Radio, Danmarks Radio 2014.

"IT anvendelsen i befolkningen - 2014", *Danmarks Statistik 2014*.

Gotved, Stine, "Research review: Death online - alive and kicking", *Thanatos*, 3(1), 2014, 112-126.

Graham, Connor m. fl., "Gravesites and websites: a comparison of memorialization", *Visual Studies* 30(1), 2015, 37-53. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1472586X.2015.996395> [besøgt 20. marts 2015].

Kasket, Elaine, "Continuing bonds in the age of social networking: Facebook as a modern-day medium" *Bereavement Care*, 31(2), 2013, 62-69.

"Teater provokerer - Udskifter scenen med kirkegård", *Kristeligt Dagblad* 15. oktober 2014.

Maddrell, Avril, "Living with the deceased: absence, presence and absence-presence" *Cultural Geographies*, 2013. <http://cgj.sagepub.com/cgi/content/long/1474474013482806v1>.

Markussen, Anne Kjærsgaard, "Kirkegården som religiøst rum", *Kirkegårdskultur* 2013-14, 64-70.

Sommer, Anne-Louise, *De dødes haver: den moderne storbykirkegård*, Odense 2003. <https://books.google.com/books?id=BfcVAQAIAAJ&pgis=1> [besøgt 10. juni, 2015].

Walter, Tony m. fl., "Does the internet change how we die and mourn? Overview and analysis." *Omega* 64(4) 2011, 275-302. <http://dx.doi.org/10.2190/OM.64.4.a>.

Internet referencer

Mindet.dk, <http://mindet.dk/>

Muchloved.com, http://www.muchloved.com/g_home.aspx

Deadsocial, <http://www.deadsocial.org/>

SafeBeyond, <https://www.safebeyond.com/>

Vidstone Serenity Panel, <http://www.vidstone.com/>

Rosettastone, <http://www.rosettastonemicrochip.com/>

Se Min Smukke Kirke, http://www.tv2oj.dk/vil_du_se_min_smukke_kirke

Fra afhandlingen

”Gravarealet som landskapsarkitektur – variasjon, virkemidler, muligheter”

Af Rannveig Søndergaard Holm

ph.d., konsulentfirmaet Asplan Viak, Norge.

Ph.d.-graden er taget ved Institutt for landskapsplanlegging, NMBU, universitetet på Ås i Norge. Forsvaret fandt sted d. 29. maj 2015.

Udgangspunktet for min forskning har været gravarealet, det areal på begravelsespladsen, hvor gravene befinder sig. Formålet med arbejdet har været at give viden om variation, bevidsthed om virkemidler og forståelse af mulighederne inden for udformning af gravarealet. Et stort udvalg af eksisterende gravarealer i Danmark, Sverige og Norge er blevet besøgt. Derudover er oplysningerne om gravarealerne bearbejdet gennem fysisk modelarbejde for at styrke forståelsen af gravarealets udformning. Forskningsresultatet skal fungere som en inspirationskilde for blandt andre projekterende landskabsarkitekter.

Besigtigelser af gravarealer

Jeg har gennemvandet kvadratkilometer på kvadratkilometer af gravarealer. Jeg har besøgt i nærheden af 300 begravelsespladser. Inden jeg påbegyndte min turné, havde jeg ingen idé om, hvad der ville dukke op af de forskellige udformninger af gravarealer. Indtrykkene blev mange og overraskelserne til tider store. Jeg har ikke nødvendigvis været på jagt efter de smukkeste gravarealer, men snarere dem med tydelige karaktertræk.

Besigtigelserne har omfattet både store og små begravelsespladser, nogle i store byer og andre ude på landet, kendte som ukendte. Blandt de mest kendte er ikoniske gravpladser som Mariebjerg Kirkegård i Gentofte ved København, Skogskyrkogården i Stockholm og Vestre gravlund i Oslo. Af upåagtede gravpladser ude på landet kan jeg nævne den bortgemte Nesland Kirkegård i Vinje, den forblæste Fjaltring Kirkegård ved Lemvig og Ekshärads Kyrkogård inde

i Hagfors mørke skove. Vores kulturarv er stor med hensyn til udformning af gravpladserne, meget større end jeg kunne have drømt om, da jeg påbegyndte dette forskningsarbejde.

Skandinaviske varianter

Det er karakteristisk for de skandinaviske begravelsespladser, at traditioner og tendenser inden for begravelseskulturen er vandret over landegrænserne. Den norske, svenske og danske udformning af begravelsespladser har derfor flere lighedstræk. Samtidigt virker forskellige faktorer ind således, at hvert land har udviklet sine egne varianter af de forskellige udformninger. Landenes forskellige natur er et eksempel på en faktor, som kan forklare baggrunden for nationale variationer. I Sverige er de store skovområder oprindelsen til de mange skovkirkegårde. I Danmark er beskyttelse mod vinden vigtigt ved planlægning af en begravelsesplads. I Norge er der flere eksempler på gravarealer, hvor højdeforskelle i terrænet har fået indflydelse på udformningen.

Modelarbejde

Gennem undersøgelse ved hjælp af fysisk modelarbejde er jeg gået i dybden med et udvalg af de gravarealer, som jeg har besøgt. Modellen har betydet, at jeg har kunnet betragte de udvalgte steder mere i detaljen. Arbejdet med modellen har givet mig mulighed for at finde ud af, hvordan tingene hænger sammen. Jeg har set efter forskellige årsager til karakter og særpræg. Derudover har jeg eksperimenteret med gravarealets komposition. Modellen både afdækker, tydeliggør og videreudvikler besøgte gravarealers virkemidler.

Andre perspektiver

Den del af forskningsresultatet, som jeg vil præsentere i denne artikel, er opnået ved at sortere og sammenstille fotografier fra besigtigelserne og modelbilleder efter den effekt eller den stemning, som de fysiske virkemidler skaber. Disse "andre perspektiver", som jeg kalder dem, giver en hurtig forståelse gennem iøjnefaldende og tydelige eksempler. For at tydeliggøre de særlige karaktertræk har jeg i de udvalgte eksempler modstillet yderpunkterne, som forstærker hinandens formsprog. I virkeligheden er der glidende overgange og mange blandingsvarianter indimellem.

Flere af de eksempler, jeg har valgt, kunne have været pla-

ceret under flere kategorier. Dette viser hvor mange facetter, gravarealmaterialet har. Eksemplet med en "kultiveret" jordbunden flade kunne lige godt sortere under "monumental". Et "ikke synligt gravsystem" kunne også kategoriseres som "et fælles formsprog".

De andre perspektiver præsenteres i de her viste eksempler:

Naturpræget

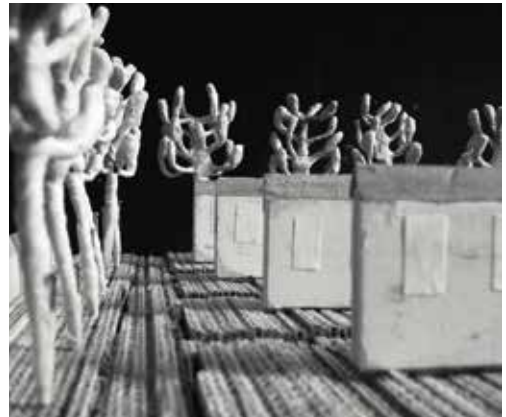
Eksemplerne på naturprægede gravarealer ligner til forveksling den vildtvoksende natur. Små gravminder med variationer i form og farve indgår som en del af den naturprægede variation. Modellens uregelmæssige bundflade, som er forårsaget af gravtuerne, kunne have været et naturfænomen. Den vintergrønne beplantning på gravene, som er gengivet

Kultiveret

Naturpræget

Kultiveret

Naturligt, venstre: Bonakas Kirkegård, Tana, Norge og S:t Sigfrids griftegård, Borås, Sverige.
Kultiveret, højre: Skovkyrkogården i Stockholm, Sverige og Mariebjerg Kirkegård, Gentofte, Danmark.

på fotografiet, kunne have været en del af en naturtype. Det vildtvoksende og det vilkårlige giver de naturprægede gravarealer karakter. Eksemplerne på de kultiverede gravarealer er opbygget over geometriske former og tydelige retninger. Vegetationen er formgivet, træerne som ensartede rækker og græsplænerne som et geometrisk mønster. Gravarealerne giver associationer til andre menneskeskabte miljøer. Modellen kan minde om et gadeforløb og bundfladen, som man færdes på, om et mønstret gulvtæppe. Det planlagte og det bevidste præger de kultiverede gravarealer.

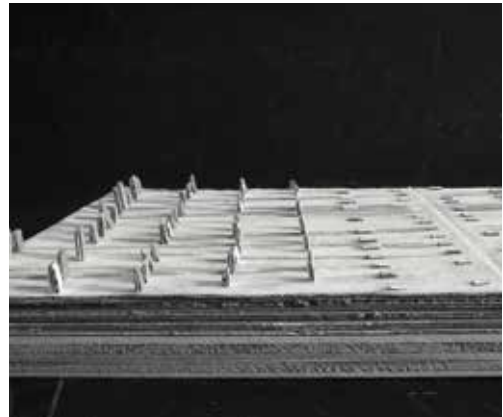
Monumentalt

Lavmælt

Det monumentale i modeksemplet ligger i fladens komposition, hvor gravminderne danner en sluttet form. Formen

Monumentalt

Lavmælt

Monumentalt venstre: Os Gravlund, Halden, Norge og Skogskyrkogården i Stockholm, Sverige.
 Lavmælt højre: Uppsala gamle Kirkegård, Uppsala, Sverige og Moholt Kirkegård, Trondheim, Norge.

underbygges af linjer i jordbunden og et centralt placeret træ. Tilsvarende danner træernes højde på fotografiet et rendyrket formsprog. Terrænets entydige form og den iøjnefaldende krans af træer på toppen markerer stedet. Det præcise og rendyrkede skaber de monumentale gravarealer. I det lavmælte modeleksempel danner en gradvis overgang fra liggende til oprejste gravminder en næsten umærkelig stigende flade. Små nuanceforskelle giver gravarealet en varsom fremtoning. På fotografiet har de liggende gravminder lighedstræk med den omkransende stenbelægning. Med overensstemmelse i farve og overflade indgår gravminderne som en del af helhedsudtrykket. Det afdæmpede og de små nuanceforskelle skaber de lavmælte gravarealer.

Kompakt

Luftigt

Kompakt, venstre: Os gravlund, Halden, Norge og Solheim gravplass, Bergen, Norge

Luftigt, højre: Orelund kirkegård, Sandefjord, Norge og Östra kyrkogården, Karlskoga, Sverige.

Kompakt

I det kompakte modeksempel er det indrammede grave, der ligger tæt med kun smalle passager imellem. Placeringen i den stejle skråning gør det massive udtryk slående. På fotografiet fra besigtigelsen står hækkene og gravminderne som presset sammen. De lidt for store gravminder og hækkenes tendens til at fylde lidt ekstra, hvor det er muligt, skaber det kompakte udtryk. Det kompakte gravareal opstår ved at presse elementerne sammen. I det luftige modeksempel står gravminderne relativt tæt sammen. Indimellem er der partier uden gravminder, som skaber det luftige udtryk. Eksemplet fra besigtigelsen viser et gravareal med spredte gravminder. Den rumlige sammenstilling fremhæver den horisontale jordbund. Muligheden for et langt blik gennem

Luftigt

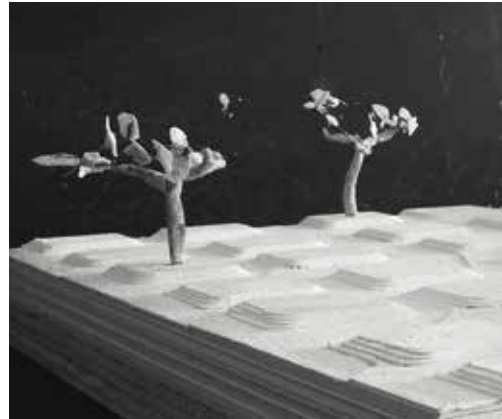
Intimt

Intimt, venstre: Skovkirkegården i Stockholm, Sverige og Assistens Kirkegård, København, Danmark.

Åbent, højre: Sejs Svejebæk Kirkegård, Silkeborg Danmark og Hunnerbostran Kirkegård, Sotenäs, Sverige.

Åbent

og imellem området er et vigtigt karaktertræk for det luftige gravareal.

Intimt

Mindre rum med sanseindtrykkene tæt på har med det intime at gøre. De opbyggede vægge og trækronerne definerer det mindre rum i modellen. Nære sanseindtryk i væggenes overfladestruktur og trækronernes grenstruktur er med til at underbygge det intime. Fotografiet fra besigtigelsen viser smalle gravsteder, hvor væggene er tæt på. De friske skud på hækken, farverne og duftene fra blomsterne bliver en vigtig del af den intime oplevelse af gravarealet. I det åbne model eksempel indgår gravminderne i de lave horisontale terrænformer, og hermed opstår et åbent gravareal. De punktvis

Åbent

Himmelstræbende

Jordbundet

Himmelstræbende, venstre: Ängelholms Kirkegård, Sverige og Tjugum Kirkegård, Balestrand, Norge.
Jordbundet, højre: Bonakas Kirkegård, Tana, Norge og Råbjerg Kirkegård, Frederikshavn, Danmark.

placerede træer skaber steder i fladen samtidigt med, at den åbne fornemmelse er vedvarende. På fotografiet fra besigtigelsen er de vertikale gravminder samlet på en linje, hvor de står ryg mod ryg og herved fylder meget lidt. Det er rammerne, som markerer den horisontale gravstruktur, der dominerer formudtrykket. En lav udformning med lange og brede synsfelter giver åbenhed i gravarealerne.

Himmelstræbende

Høje og slanke træer strækker sig op mod himlen i modek-semblet for det himmelstræbende. I kontrast til at vende sig ned mod gravmindet på jorden ledes blikket op mod himlen. På fotografiet fra besigtigelsen har det himmelstræbende gravareal markant horisontalt afsæt. Brede hække, der dan-

Jordbundet

Mørkt

Mørkt, venstre: Simtuna Kirkegård, Enköping, Sverige og Mariebjerg Kirkegård, Gentofte, Danmark.

Lyst

Lyst, højre: Nordre Kirkegård, Herning, Danmark og Nordre Kirkegård, Herning, Danmark.

ner linjer, knytter vegetationen til jorden, og lave ensartede gravminder fylder de horisontale flader. Sammenstillet med det tydeligt horisontale bliver de enkeltstående, slanke og høje træer iøjnefaldende. Det jordbundne gravareal i modellen har en to dimensioneret bundflade. Jorden er bearbejdet fysisk, og det er jorden, som giver gravarealet sit udtryk. Den noget rå bearbejdning i modellen kan minde om nøgen jord. Gravminderne på besigtigelsesfotografiet er groft udformet og har et naturligt udtryk. En uregelmæssig sammenstilling og en skrå opstilling gør, at de kan minde om små kampesten, som er brudt op af jorden. Det rustikke og det umiddelbare betegner det jordbundne udtryk.

Mørkt

Lyst

De mørke gravarealer har begge stedsegrøn vegetation. Den mørkegrønne farve er mørk i sig selv, men bidrager også til det mørke indtryk, ved at den reflekterer meget lidt lys. Modellens søjleformede træer er kompakte, og kontrasten mellem lys og skygge bliver stor. På fotografiet fra besigtigelsen danner træerne et loft, som kun slipper få lysstråler ned mod jordbunden. I de mørke gravarealer er kontrasten mellem det mørke og det lyse et vigtigt karaktertræk. Det lyse gravareal er i modellen helt hvidt. Det hvide er lyst i sig selv, men medvirker også til refleksion af lys. På fotografiet fra besigtigelsen er det forår. Det lysegrønne bladværk reflekterer masser af lys, og et hav af lysende grønt bladværk duver over gravarealet. Lyse farver og refleksioner af lys er vigtige virkemidler for det lyse gravareals karakter.

Udformning i overensstemmelse med synligt gravsystem

Ikke synligt gravsystem

I modeleksemplet med kvadrater viser udformningen af gravarealet en overensstemmelse med gravsystemet under jorden. Hvert af kvadraterne angiver stedet for fire grave. På fotografiet fra besigtigelsen er hver enkelt grav/gravsted markeret med et gravminde. Placeringen af gravminderne følger et gravsystem med let buede linjer. Disse linjer danner cirkler, som tilsammen indrammer hele gravarealet. Når udformningen af gravarealet stemmer overens med gravsystemet, opfattes den enkelte grav som en del af en større helhed. I modeleksemplet på et ikke synligt gravsystem fremstår gravminderne af kampesten som vilkårligt spredte, og man får ingen fornemmelse af gravsystemets ordensprincip. Grunden til den tilsyneladende vilkårlige placering kan være forskydninger i gravsystemets linjeføring. Krigskirkegården har på eksemplet fra besigtigelsen en samling af grave uden

nogen form for markering af den enkelte grav. En oval terrænform angiver en fælles markering af gravarealet.

Det individuelle

Et fælles formgreb

Et gravareal, som i sit formsprog fremhæver den individuelle grav, vil samtidigt også indgå i et fælles formgreb. I modeleksemplet fremhæves den individuelle grav ved, at gravminderne har forskellige højder og former. De tæt sammenstillede rækker af gravminder danner samtidigt et fælles formgreb. På fotografiet fra besigtigelsen ses en urnevæg, hvis nicher tydeligt markerer den individuelle urnes placering. Samtidigt indgår hver af de individuelle nicher i en

Udformning i overensstemmelse med synligt gravsystem

Ikke synligt gravsystem

Udformning i overensstemmelse med synligt gravsystem, venstre: Sejs Svejlbæk Kirkegård, Silkeborg, Danmark og Øvre- og nedre Gravlund, Ålesund, Norge.

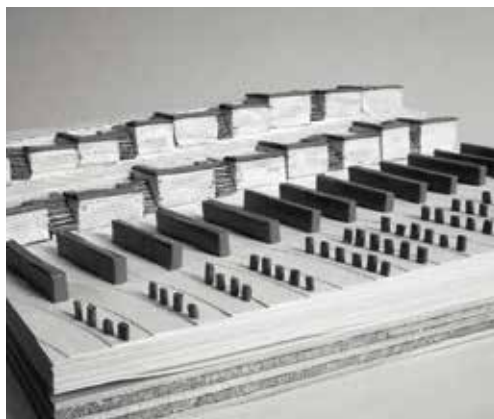
Ikke synligt gravsystem, højre: Ordrup Kirkegård, Gentofte, Danmark og Tjøtta Krigskirkegård, Alstadhaug, Norge.

langstrakt mur, som danner det samlede udtryk. I model-eksemplet, hvor det fælles formgreb er det mest fremtrædende, er tre undergrupper af gravarealer med lighedstræk i linjeføringen sammenstillet. De individuelle gravminder er underordnet forskellige undergruppers formsprog. I den anonyme mindelund er det alene det fælles formgreb, der danner gravarealet. Vandspejlet med den omkransende sten-sætning, græsplænen og blomsterne rundt om træerne er det, som giver gravarealet karakter.

Det individuelle

Et fælles formgreb

Det individuelle, venstre: Nesland Kirkegård, Vinje, Norge og Pålsjö Kirkegård, Helsingborg, Sverige. Et fælles formgreb, højre: Kirkelandet Gravsted, Kristiansund, Norge og Västra Kirkegård, Halmstad, Sverige.

Flygtigt

Gravarealets flygtighed ligger i det nemt foranderlige. I modeleksemplet vokser blomsterne højere end gravminderne. Med planternes vekslende størrelse og form gennem de skiftende årstider og gennem påvirkningen af forskellige vejrforhold tilfører planterne gravarealet et flygtigt udtryk. På fotografiet fra besigtigelsen skinner en lav morgensol over gravarealet. Gravmindernes kridhvide og statiske sten genspejler solens stråler. Den i udgangspunktet statiske sten fanger en kort stund solstrålerne i den tidlige morgenstund og

Statisk

Flygtigt

Statisk

Flygtig, venstre: Alstahaug kirkegård, Alstahaug Nordland, Norge og Lesjaskog Kirke, Lesja, Norge.
Statisk højre: Skogkyrkogården i Stockholm, Sverige og Mariebjerg Kirkegård, Gentofte, Danmark.

tilfører en flygtighed til gravarealet. I det statiske modeleksempel danner opbyggede vægelementer det statiske udtryk. I det stillestående materiale er der komponeret en passage med dybdeperspektiv. På fotografiet fra besigtigelsen er en formklippet hæk af stedsegrøn beplantning valgt som eksempel på det statiske. Hæksystemet opretholdes med regelmæssig klipning, og det stedsegrønne materiale har en entydig mørk grøn farve gennem hele året. Når der kun er få erindringer i form og farve, skabes et statisk gravarealudtryk.

Generalforsamling 2015

den 8. juni 2015 kl. 20.00 – Hotel Griffen, Rønne

1. Valg af dirigent
Provst Gotfred Larsen blev valgt.
2. Formandens beretning.
Formandens beretning blev godkendt og kan læses i årsskriftet.
3. Beretning fra nedsatte udvalg.
Karin Kryger aflagde beretning fra redaktionsudvalget og udvalget for tilrettelæggelsen af seminaret *Dødens have og Dødens sten* på Fjeldsted Skovkro den 13.-14. september 2015.
4. Fremlæggelse af revideret regnskab.
Kassereren aflagde beretning. Beretningen blev godkendt.
5. Fremlæggelse af budget og fastsættelse af kontingent.
Budget blev godkendt. Kontingent blev fastholdt uden ændringer.
6. Behandling af indkomne forslag.
Der var ikke indkommet forslag til drøftelse på generalforsamlingen.
7. a Valg af medlemmer til bestyrelsen.
Elof Westergaard og Hans Broch-Mikkelsen var på valg. Elof var villig til genvalg, Hans Broch-Mikkelsen ønskede ikke genvalg.
Bestyrelsen foreslog Stine Helweg valgt i stedet for Hans Broch-Mikkelsen. Elof Westergaard og Stine Helweg blev valgt til bestyrelsen.

7. b Valg af suppleanter. Hans Mikkelsen var villig til genvalg. Bestyrelsen foreslog Anne Kjærsgaard. Fra salen blev foreslået Filip Møller. Alle blev valgt. Generalforsamlingen bemyndigede bestyrelsen til at opstille rækkefølgen af suppleanter. Bestyrelsen har i mange år haft den praksis at indkalde suppleanterne til bestyrelsesmøderne. Formelt er rækkefølgen således: Hans Mikkelsen, Anne Kjærsgaard, Filip Møller.

Gudhjem.
Foto: Karin Kryger.

8. Valg af revisorer.
Eivind Wad og Jens Zorn Thomsen valgtes til revisorer. Anders Bech Larsen valgtes til suppleant for revisorerne.
9. Fastsættelse af tid og sted for næste generalforsamling.
Næste generalforsamling finder sted 6.-7. juni 2016 i Viborg Stift (Herning)
10. Eventuelt.
Der var ingen sager til drøftelse under eventuelt.

Efter generalforsamlingen orienterede Charlotte Skibsted om morgendagens ekskursion, og Steen Jensen fortalte om bornholmsk granit (se Steen Jensens artikel i årsskriftet).

Glimt fra årsmødet

den 8. - 9. juni 2015, Bornholm

Af Karin Kryger

Mag.art. og sekretær for Foreningen for Kirkegårdskultur

8. juni mødtes foreningens medlemmer om formiddagen på H.C. Andersens Boulevard, hvorfra der var bestilt en bus til at køre os til solskinsøen Bornholm.

Undervejs var der et hvil ved Torup slot i Skåne, en af de bedst bevarede 1500-tals borge i Sverige. Her blev der tid til forfriskninger og til at bese slotsparken med et lille anlæg, der var indrettet som hundekirkegård.

Efter en dejlig sejltur fra Ystad til Rønne nåede selskabet til Klippeløkken Granitbrud og granitfabrikken i Rønne hos firmaet *Zurface*, hvor vi blev præsenteret for såvel brydning af granitten ved sprængning samt produktion af granitblokke i forskellige størrelser.

Næste morgen kørte foreningens medlemmer til Svaneke Kirke, hvor der var morgenandagt ved provst Godtfred Larsen, hvorefter kirke og kirkegård blev besøgt. Den rødkalgede kirke fremstår med det udseende, den fik i 1881, hvor man nedrev meget af den gamle kirke. Kun renæssancetårnet med 1700-talsspiret samt ca. 15 meter af skibets sydmur er bevaret og indgår i 1800-talskirken. På kirkegården er mange gamle gravminder af sandsten samt en runesten.

Herfra gik turen til Østerlars Kirke og Kirkegård. Østerlars er en af de i alt fire karakteristiske bornholmske rundkirker. Kirkegården er traditionelt anlagt med grus og grønne hække og med mange tomme gravsteder. Nogle bevaringsværdige gravminder er flyttet til et lille lapidariumanlæg.

Gudhjem Kirkegård lå smukt højt over byen og tæt ved havnen. Fra kirkegården er der fine udsigter til den omgivende by og havet. På kirkegården lå ruinerne af den tidligere kirke

i Gudhjem. Her kunne man se maleren Oluf Høsts grav og et monument for et skibsforslis, der fandt sted 1840. Monumentet rejstes først 100 år efter.

Stemningen på Restaurant Brøddan i Gudhjem var høj, da foreningens medlemmer fik en rigelig og god frokost. Så gik turen til Allinge Kirkegård, der lå med udsigt over havet. Her var en speciel afdeling med et stort monument til minde om russiske soldater, der faldt under 2. verdenskrig.

Ekskursionen sluttede på Rønne Kirkegård, en stor bykirkegård, der havde en stor diversitet i forskellige typer af kirkegårdsafdelinger. Kapellet, også kaldet Kastelskirken, er præget af store glasmalerier af Poul Høm, der oprindeligt var skabt til Ribe Domkirke.

Så blev det tid for medlemmerne at forlade Bornholm og tage færgen til Ystad og derfra til København. Årsmødet fik på grund af den fælles transport til Bornholm fra København en noget anden karakter end ellers. Tiden, medlemmerne tilbragte i hinandens selskab, var således meget længere, hvilket gav lejlighed til gode og hyggelige samtaler.

Rønne Kirkegård.
Foto: Karin Kryger.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdens æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles således, at kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

Foreningens formål søges bl.a. opnået ved:

- udgivelse af årsskriftet Kirkegårdskultur, der sendes til alle medlemmer
- udgivelse af pjecer og andre publikationer, der omhandler kirkegårdens forhold
- afholdelse af foredrag og temadag samt ekskursioner i hele landet

Endvidere arbejder foreningen over for myndighederne for en formålstjenlig planlægning og lovgivning vedrørende kirkegårdsområdet og kirkernes omgivelser, samt for over for almenheden at skabe interesse og forståelse herfor, da kirkegårdene er en vigtig del af vores kulturarv.

I samfundet sker der hele tiden en udvikling, der påvirker gravskikke og kirkegårdens udseende. Foreningen for Kirkegårdskultur arbejder for at påvise og fastholde de kulturhistoriske værdier på kirkegårdene, således at disse ikke udsættes for voldsomme og modeprægede omlægninger, og for at de nødvendige ændringer indpasses i en værdig sammenhæng.

Foreningens årsmøde er et to-dages arrangement med foredrag og ekskursioner. Man tilstræber, at årsmøderne geografisk bliver placeret forskellige steder i landet.

Svaneke Kirkegård.
Foto: Mette Fauerskov.

Østerlars Kirkegård.
Foto: Mette Fauerskov.

Østerlars Kirkegård.
Foto: Mette Fauerskov.

2015-16

Årsmødet 2015 fandt sted i Rønne på Bornholm.
Årsmødet 2016 vil finde sted i Viborg Stift.

Foreningen for Kirkegårdskultur får i årets løb mange henvendelser. Vi er en forholdsvis lille forening, men vi forsøger efter bedste evne at besvare spørgsmål eller få dem kanaliseret hen til den rette vedkommende. Bestyrelsen forsøger fortsat at gøre brug af og udvide det netværk, som foreningens medlemmer udgør.

Foreningens enestående styrke er, at den rummer en mangfoldighed af blikke på kirkegårdsspørgsmål. Foreningen har stor bredde. Her er både gravere, kirkegårdsledere, stenhuggere, landskabsarkitekter, menighedsråd, præster og mange flere, som er medlemmer. Det højner diskussionen og udvider synet og perspektivet på de danske kirkegårde.

Kontingent

Kontingentet for enkeltmedlemmer udgør 350 kr. pr. år. Medlemmerne får tilsendt foreningens årsskrift og rabat ved deltagelse i årsmødet.

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens kasserer eller formand. Indmeldelse kan ske gennem hjemmesiden www.kirkegaardskultur.dk eller til foreningens kasserer.

Bestyrelsen Foreningen for Kirkegårdskultur 2015-2016

Formand: Elof Westergaard
Foreningen for Kirkegårdskultur
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 75 42 18 00, mobil 24 67 70 40
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66, mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk

Kasserer og
webmaster: Jens Dejgaard Jensen
Silkeborg Kirkegårde og Krematorium
Bækvej 11
6950 Ringkøbing
Tlf. 23 93 93 00
jdj@hvejsel.eu

Sekretær: Karin Kryger
Hvidørevej 35
2930 Klampenborg
Tlf. 39 64 40 36, mobil 20 91 32 90
ketskryger@mail.tele.dk

Øvrige bestyrelsesmedlemmer

Stine Helweg
Kirkegårde
Frederiksborgvej 125, 2400 København NV
Tlf. 26 86 02 17 – stihel@tmf.kk.dk

Steen Jensen
(Stenhuggerlaugets repræsentant)
N. A. Christensensvej 41, 7900 Mors
Tlf. 97 72 28 17 – info@steenjensen.dk

Anne Kjærgaard
Centrum voor Thanatologie
Radboud Universitet
Erasmuslaan 1, 17. Postbus 9103,
6500 HD Nijmegen, Holland
Mobil +45 31 90 55 85 – kjaersgaard.anne@gmail.com

Hans Mikkelsen
Forsknings- og Formidlingsafdelingen
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12, 1220 Kbh. K.
Tlf. 41 20 61 27 – hans.mikkelsen@natmus.dk

Filip Møller
Vedbæksvænget 16, 8700 Horsens
Tlf. 22 88 40 14, mobil 40 95 59 33 – filip@post10.tele.dk

Hasse Neldeberg Jørgensen
Askov Kirkevej 7, 6600 Vejen
Tlf. 75 36 14 97, mobil 30 59 36 96 – hnj@km.dk

Charlotte Skibsted
Løjesøvej 13, 3670 Veksø Sjælland
Tlf. 47 17 02 16, mobil 40 32 66 59
mail@c-skibsted-landscape.dk

www.kirkegaardskultur.dk